

MÜVERRİH

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Muverrih - International Journal of Historical Researches

Yıl 1 / Sayı 1 (Bahar 2024)
Volume 1 / No 1 (Spring 2024)

MÜVERRİH: ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN: 3023-4743

Cilt/Vol. 1 Sayı/Issue 1 – Mayıs/May 2024

Sahibi/Owner

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü adına
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Editör / Editor-In-Chief

Assist. Prof. Dr. / Dr. Öğr. Üyesi Sabiha ALTINDDEĞER

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Res. Asst. / Arş. Gör. İbrahim Kurtcebe AKKUŞ

Çalışmaların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.

The author of the article published in this journal is duly responsible for its content

İletişim Bilgileri/Contact Details

muverrih@erzincan.edu.tr

Adres/Address: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Binası, Kat: 2,
Yalnızbağ Yerleşkesi - ERZİNCAN

Tel.: +90 (0446) 224 30 32

Fax: (0446) 224 30 16

ERZİNCAN

Müverrih: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Tarih bilimine özgü bir yayın olması sebebiyle alana özgü makale, arşiv belgesi, derleme, çeviri, kitap tanıtımı, sempozyum, çalıştay, toplantı sonucu ve haberleri yayımlar. Yayın dili olarak Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanan ve yılda 2 defa (Mayıs – Kasım) yayın yapacak olan dergi, Tarih alanında yapılmış bilimsel çalışmaların bilim dünyasına kazandırılmayı hedefleyen çift kör hakemli ve açık erişimli bir dergidir.

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan İNAN – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Abdyrahmanov TOLOBEK - Kırgız Milli Üniversitesi, (Kırgızistan/Bişkek)
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL – Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alparslan CEYLAN – Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi – (Kırgızistan)
Prof. Dr. Asankanov ABLABEK - Felsefe, Siyaset Bilimi ve Din Bilimi Enstitüsü (Kırgızistan/Almata)
Prof. Dr. Assylbek IZBAIROV- Nur-Mubarak Üniversitesi –(Almatı/Kazakistan)
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ – Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Claudia RÖMER – Universität Wien (Avusturya)
Prof. Dr. Dariusz KOŁODZIEJCZYK – Uniwersytet Warszawski (Polonya)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY – Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ – INALCO Paris
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN – 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA
Prof. Dr. Gulmira SULTANGALIEVA- Al-Farabi Üniversitesi –(Almatı/Kazakistan)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ -
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR – Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİĞLU - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İdris BOSTAN – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN – 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU – Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Koichumanova CHOLPON – Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi (Kazakistan/Bişkek)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU – Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ – İstanbul Medipol Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ – Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN - Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Michael URSİNUS – Universität Heidelberg (Almanya)
Prof. Dr. Nedim İPEK – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ – Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Tadashi SUZUKİ – (Japonya)
Prof. Dr. Tursynkhan KAIYRKEN - L.N.Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi, (Astana/ Kazakistan)
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ – Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK – Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ümit KILIÇ – Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Zibagul ILYASSOVA - L.N.Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi, (Kazakistan/Astana)
Doç. Dr. Djumaniyazova FERUZA – Özbekistan Bilimler Akademisi, (Özbekistan)
Doç. Dr. Firuza DJUMANİYAZOVA -Şarkiyat Enstitüsü – (Özbekistan)
Ekrem ČAUŠEVIĆ - University of Zagreb (Hırvatistan)
Associat Professor Namig MAMMADOV - Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (Azerbaycan/Bakü)
Battulga TZEND - Mogolistan Devlet Üniversitesi, Moğolistan

Sayı Hakemleri

Doç. Dr. Yusuf Ziya KESKİN - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇİÇEK - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Songül ALŞAN - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÖZDEMİR - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Mizanpaj Editörü:

Res. Asst. / Arş. Gör. İbrahim Kurtcebe AKKUŞ

YAZIM KURALLARI / WRITING RULES

Müverrih'e gönderilecek makalelerde, yazarların aşağıda belirtilen ilke ve kurallara uymaları gerekmektedir. Belirtilen ilke ve kurallara uygun olarak hazırlanmayan makaleler değerlendirme sürecine alınmayabilir ya da bu sürecin herhangi bir aşamasında değerlendirme dışında bırakılabilir.

Metni düzenlerken örnek metin şablonunu kullanınız. Örnek metin şablonu için [tıklayınız](#).

1. Sayfa düzeni ve mizanpaj:

Makaleler "Office Word" programında A4 boyutlarında hazırlanmalıdır. Sayfa kenar boşlukları her yönden 3 cm olmalıdır. Araştırma makalelerin uzunluğu en az 5.000 en fazla 9.000 kelime ile sınırlı olup, toplam sayfa sayısının 25'i geçmemesi gerekmektedir.

a. Makale Kapak Sayfası:

Türkçe Başlık, 12 punto Garamond olarak için Tamamı Büyük, Ortalı ve Kalın (Bold) formatta; İngilizce başlık 11 Punto Baş Harfleri Büyük ve Ortalı olacak şekilde yazılmalı. Yazarın ad ve soyadı Garamond, 11 punto olarak makale başlığının altında ortalı bir şekilde belirtilmeli. Yazarın unvanı, çalıştığı kurum bilgisi, e-posta adresi ORCID numarası 10 punto, Garamond yazı tipinde italik olacak şekilde yazar adının altına, ortalanmış şekilde yazılmalı.

b. Özet ve Abstract:

Yazar bilgilerinin altından 1 satır boşluk bırakılarak 200-350 kelime Türkçe ve İngilizce özet yazılmalı. Özet ve Abstract 10 punto, Garamond yazı tipinde ve tek satır aralığında iki yana yaslı yazılmalı. Türkçe ve İngilizce en az 4 en fazla 6 tane olmak üzere anahtar kelime eklenmeli. Anahtar kelimeler 10 punto ve Garamond yazı tipinde italik yazılmalıdır.

c. Ana metin:

Microsoft Word programında iki yana yaslı Garamond yazı stilinde, 11 punto ve 1,15 satır aralığında yazılmalıdır. Paragraf başlarında 0,5 cm girinti olmalı. Paragraflar arası 3 nk (öncesi ve sonrası için) boşluk olmalı.

40 kelimedenden fazla olan alıntılar sağdan ve soldan 1'er cm olacak şekilde ortalanmalı ve 10 punto olarak italik yazılmalıdır

d. Başlıklar:

Makalede ana başlıklar 11 punto, bold (Kalın) ve tamamı büyük; Alt başlıklar 11 punto kalın ve sola yaslı, olarak 1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1. gibi ondalıklı şekilde numaralandırılmalıdır. Ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük yazılmalıdır. Başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılmalı, başlık sonrasında ise boşluk bırakılmamalıdır.

e. Makale içindeki tüm tablo, şekil ve grafikler:

Metnin uygun yerlerinde ardışık olarak numaralandırılmış bir şekilde, sayfaya ortalı olarak gösterilmelidir. Her tablo, şekil veya grafiğe bir başlık verilmelidir. Başlık; tablo, şekil veya grafiğin üstünde, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde ve 9 punto olarak yer almalıdır. Tablo, şekil ve grafik içindeki metin 9 punto aralığında olmalıdır. Tablo, şekil veya grafikler kolaylıkla okunacak biçimde olmalı ve yukarıda verilen sayfa yapısına (sayfa marjlarını aşmayacak şekilde) uygun olmalıdır.

2. Dipnot, alıntı, referans sistemi:

Sadece dipnot usulü ile kaynak gösterimi kabul edilmekte olup, dipnot ve kaynakçada İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) <https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/> kurallarına göre kaynak gösterilecektir.

Dipnot yazımı 9 punto, garamond yazı tipinde ve tek satır aralıklı olup, asılı 0,25 cm girintili olmalıdır.

Makalede kullanılan her türlü kaynak, kaynakça bölümünde yer almalıdır. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri "en yeni tarihli" olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynakça 10 punto ve Garamond yazı tipinde yazılmalı ve Kaynakça girintisi (Asılı – 1 cm) olarak ayarlanmalıdır.

3. Benzerlik Oranı:

Tüm makaleler yayın etiğini ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. Benzerlik oranı %15'i geçmemelidir. Benzerlik oranını düşürmek amacıyla uygunsuz yöntemler tespit edilen makaleler bir daha kabul edilmemek üzere reddedilecektir. Makale sisteme yüklenirken benzerlik oranı raporu da yüklenmelidir.

SUNUŞ / INTRODUCTION

Değerli Okuyucularımız,

Malum olduğu üzere “*Müverrih*” tarih yazan kişi, tarihçi anlamına gelmektedir. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü olarak, Tarih bilimine özgü bir dergiyi yayın hayatına sokma düşüncesi uzun zamandır aklımızdaydı. Bu düşüncenin tezahürü olarak ortaya çıkan “*Müverrih: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*” tarih yazınına katkı sunmak ve özgün, nitelikli bir dergi olmak amacıyla 2023 yılı sonunda kurulmuş olup, ilk sayısını Mayıs 2024’te siz değerli okuyucularımıza sunmaktadır.

“*Anadolu’da Bir Dünya Üniversitesi*” öz ülkesünü benimseyen üniversitemiz bünyesinde yayın hayatına kazandırdığımız bu dergi, üniversitemize, ülkemize ve tarih alanına değer katmayı hedeflemektedir. Dergimiz, Tarih bilimine özgü olup, dünyanın dört bir yanındaki tarih araştırmacılarına çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktadır.

Eleştirel bakış açılarını teşvik eden Müverrih, tarih yazımına yenilikçi ve özgün katkılar sağlamak amacıyla farklı disiplin ve ekollerden tarihçilerin yüksek bilimsel standartlara sahip çalışmalarını yayımlamaktadır. Dergimiz, disiplinler arası iş birliğini destekleyerek tarih bilimine yeni bakış açıları kazandırmayı ve mevcut bilgi birikimini derinleştirmeyi amaçlamaktadır. Henüz yayın hayatının başında olan Müverrih, değerli okuyucularımızın ve araştırmacılarımızın destekleriyle her geçen gün güçlenecek ve belirlediğimiz hedeflere kararlılıkla ilerleyecektir. Bu süreçte, sizlerin katkıları ve eleştirileri bizim için son derece önemli olup dergimizin gelişiminde büyük rol oynayacaktır.

İlk sayımızda iki araştırma makalesiyle yayın hayatına başlıyoruz. Bu makaleler, titiz bir hakemlik sürecinden geçirilerek seçilmiş olup, tarih bilimine yeni bakış açıları kazandırmayı ve mevcut tartışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Emeklerinden dolayı yazar ve hakemlere çok teşekkür ederiz.

Müverrih’in, uluslararası tarih camiasında saygın bir yere ulaşmasını temenni ediyor, desteğiniz ve ilginizle dergimizin daha da zenginleşeceğine inanıyoruz. Dergimizin bu ilk sayısını sizlere sunmaktan büyük mutluluk duyuyor, bundan sonraki sayılarımızda da beraber olmayı umuyoruz.

Saygılarımızla.

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

EBYÜ Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölüm Başkanı

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleler / Research Articles

Yunus Emre CİLOŞOĞLU & Turan AÇIK;

1-26

**Serhaddür!:Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Hududunda Kale Modernizasyonu
(Van Kalesi Örneği)**

Serbaddür!: Castle Modernization On The Eastern Frontier Of The Ottoman Empire (The Case Of Van Castle)

Nurhan AYDIN & Rabiya İŞÇİ;

27-49

Milli Mücadele Döneminde Azınlıkların Faaliyetleri

Activities Of Minorities During The National Struggle Period

ISSN: 3023-4743 Cilt 1 / Sayı 1/ Mayıs 2024

SERHADDÜR!: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU HUDUDUNDA KALE MODERNİZASYONU (VAN KALESİ ÖRNEĞİ)

Serhaddür!: Castle Modernization On The Eastern Frontier Of The Ottoman Empire (The Case Of Van Castle)

Yunus Emre CİLOŞOĞLU

Öğretim Görevlisi, Amasya Üniversitesi, cilosoglu@hotmail.com, 0000-0002-6709-8407

Turan AÇIK

Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi, turanacik@gmail.com, 0000-0003-4682-6265

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma / Research
Geliş Tarihi/Date Received:	07.04.2024
Kabul Tarihi / Date Accepted:	06.05.2024

Atf / Citation

Ciloşoğlu, Yunus Emre - Açık, Turan; "Serhaddür!:Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Hududunda Kale Modernizasyonu (Van Kalesi Örneği)", *Müverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mayıs 2024), 1-26.

SERHADDÜR!:
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU HUDUDUNDA KALE
MODERNİZASYONU (VAN KALESİ ÖRNEĞİ)

Serhaddür!: Castle Modernization On The Eastern Frontier Of The Ottoman Empire (The Case Of Van Castle)

Yunus Emre CİLOŞOĞLU-Turan AÇIK

Özet:

Kanunî Sultan Süleyman döneminde fethedilen Van kalesi, büyük bir Ortaçağ kalesi olması hasebiyle ateşli silahlar çağı için hantal bir yapıydı. III. Murad saltanatının başlarında Osmanlı İmparatorluğu ile Safevîler arasında yeniden başlayan ve bu sefer genel olarak kale alıp vermeler şeklinde cereyan eden uzun muharebeler döneminde bulunduğu konum itibarı ile oldukça faaldi. Osmanlı-Safevî hududunda olması hasebiyle birbirleri ile savaşan her iki taraf için de hayli mühim olan Van kalesi, bilhassa Osmanlılar tarafından Safevîlerden alındıktan sonra sürekli olarak günün teknolojik imkânları çerçevesinde tecdit edilmiş ve uzun yıllar devam edecek bu muharebelerde sağlamlığı artırılmaya çalışılmıştı. Bu çalışmada, Van kalesinin Osmanlı fethi akabinde başlayan ıslah çalışmaları ekseninde geçirdiği yapısal değişiklikler ortaya konulmaya gayret edilecektir. Bütün bunlar yapılırken kaledeki ambar, cephanelik, hamam, zindan vb. gibi askerî ve sivil yapılar hakkında da bilgiler verilecektir. Bilhassa Mühimme Defterleri kaynaklı takip edilmeye çalışılacak olan bu modernizasyon ameliyesi dönemin kroniklerinde ve günümüz tetkik eserlerinde geçen malumat ile desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Safevîler, Van Kalesi, Modernizasyon, Mühimme Defterleri*

Abstract:

The Van Castle, which was conquered during the reign of Suleiman the Magnificent, was a large medieval fortress that proved to be challenging to defend during the age of firearms. It was strategically located and played a significant role in the prolonged battles between the Ottoman Empire and the Safavids, particularly at the beginning of Murad III's reign. These battles often involved the exchange of castles. The Van castle, located on the Ottoman-Safavid frontier, underwent regular renovations to enhance its durability during the prolonged battles between the two sides. Eventually, the Ottomans took control of the castle from the Safavids and made efforts to improve its fortifications using the available technology of the time. This study aims to uncover the structural changes that occurred in the Van fortress during the rehabilitation works that followed the Ottoman conquest. The study also provides information on military and civilian structures, including warehouses, armories, baths, and dungeons. The modernization work is traced through the Mühimme Books and supported by information from chronicles of the period and contemporary research.

Key Words: *Ottoman Empire, Safavids, Van Castle, Modernization, Mubimme Books*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'nun Bitinya ucunda, Bizans hududunda fütühatçı bir beylik olarak ortaya çıktı ve uc kültürünün dinamik yapısı ve “gaza ideolojisi”nin verdiği motivasyonla hızlı bir büyüme sürecine girdi. 14-15. yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlar'da gerçekleştirilen fetihler ve 1453 yılındaki İstanbul'un fethi ile Rumeli ve Batı Anadolu merkezli bir imparatorluk haline geldi. İmparatorluğun Hristiyan nüfusun Müslüman nüfustan fazla olduğu bu kozmopolit muhtevası ise Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye ile Mısır'ı fethi akabinde değişecek, Müslüman kimliği daha baskın bir imparatorluk tarih sahnesinde yerini alacaktı. Batıya doğru fütühatın aslı karakteri olduğu imparatorluk, 16. yüzyılda Safevî tehdidinin ortaya çıkması ile yönünü sıklıkla doğuya dönmek zorunda kalacaktı. Safevîlerin hem imparatorluk toprakları hem de eskatolojik karakterli dinî muhtevası ile heterodoks Osmanlı tebaası üzerindeki emellerini engellemek için Osmanlılar, ilmî anlamda sünnî Osmanlı İmparatorluğu'nu tahkim etmeye çalışırken bir taraftan da askerî bakımdan doğru hudutlarına daha çok ehemmiyet vererek buradaki kaleleri tahkim edecekti.¹

Arapça “sugur” kelimesinden türetilen sınır kelimesi serhat, hudut, kenar gibi anlamlara gelir.² Söz konusu bu kelimeler bir birine komşu olan iki devletin topraklarının birleştiği bölgeleri ifade etmek için kullanılmaktadır.³ Osmanlı İmparatorluğu ise komşu devletlerin topraklarına bitişik olan sınır bölgelerini ifade etmek için daha çok “serhad” tabirini kullanmıştır. Geleneksel dönemde ülke sınırları modern zamanlardaki gibi kesin çizgiler ile belirlenmiş mıntıkalar değillerdi.⁴ İki devlet arasında geçişken bir yapıda olan sınırlar, askerî olarak tahkim edilmiş kaleler vasıtası ile genel olarak belirlenir ve korunurlardı. Tabiatı gereği nerede başladığı ve bittiği kesin olarak belli olamayan klasik dönem sınırları kalenin bulunduğu her iki yönde de saldırıya açıktı.⁵ Başka bir deyişle bir devletin kaleler vasıtası ile yani kalenin etki alanına göre belirlenen sınırları, söz konusu kalenin fethi veya kaybedilmesi neticesinde çok süratli ve tabii bir şekilde artabilir veya eksilebilirdi.

16. yüzyılın sonuna doğru bilhassa 1578-1590 Osmanlı-İran Harpleri ve 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşlarıyla mevsimlik meydan savaşlarının tedrici bir şekilde yerini uzun yıllar devam eden muharebelere (cephhe savaşları) bırakması,⁶ kalelerin bir devletin sınırını belirlemede ve korumadaki fonksiyonlarını daha da arttırmıştı. Öyle ki bu yeni savaş atmosferinde iki devlet arasında meydana gelen muharebeler kale önünde küçük çarpışmalar ekseninde olup kale alıp vermeler şeklinde tezahür etmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonu ve devamındaki muharebelerinin - Haçova Meydan Muharebesi (1596) hariç- genel olarak kale kuşatmaları ve savunmaları şeklinde olduğu müşahede edilir.⁷ Dolayısıyla bu dönemin askerî anlayışını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır mıntıklarına ne kadar ehemmiyet verdiğini kavrayabilmek için kale eksenli bir araştırma yapmak önemli hâle gelmektedir.

Osmanlı tarihçiliği kaleleri uzun zaman “gündemine” almamış, Osmanlı askerî tarihinin “siyasî tarihin bir kesiti” olarak telakki edilmesi de kalelerin ancak “savaşın bir sahnesi” olarak görülmesine neden olmuştur. Ömer Gezer'e göre “Osmanlı tarihçiliğinin gündemini uzun süre imparatorluğun

¹ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 214.

² Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), “Sınır”, 3/205.

³ Osman Gümüşçü, “Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* S. 52, (2010), 80.

⁴ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 195-211.

⁵ Mark Stain, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2007), 14.

⁶ Özgür Kolçak, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 75-102.

⁷ Veysel Göger, “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 22/42, (Ağustos 2017), 67-107.

sosyo-ekonomik tarihini araştıranların belirlemesi” de Osmanlı kalelerinin ihmâl edilmesine etki etmiştir. Yine de 2000’li yıllarla birlikte Osmanlı kaleleri tarihçilerin gündeminde kendisine yer edinmiş ve kısmî bir literatür teşekkül etmiştir.⁸ Fakat bu literatürün daha çok imparatorluğun batı hududundaki kalelere dair olduğu da hemen dikkati çeker. Nitekim Özgür Kolçak, “Osmanlı askerî devrimi” üzerine yazdığı kitabının kale mimarisine dair bölümünde, hemen tamamıyla batı hududundaki kalelerden örnekleri ele almış ve Osmanlı ülkesinin doğu ve güney hudutlarındaki “askerî istihkâmlar” hakkında “şaşırtıcı” derecede az şey bildiğimizi de eklemekten geri kalmamıştır.⁹ Öyle ki doğu sınır kalelerini dikkate alarak yapılan çalışmalar çok az sayıda olup bunların da Osmanlı-Safevî savaşları ekseninde kalelerdeki yapısal dönüşümü ve kalelere ne kadar masraf yapıldığını kavramaya yeterli miktarda eğilmedikleri görülmektedir. Orhan Kılıç’ın öncü çalışması hariç¹⁰ hazırlanan tetkik eserler daha çok batı kaleleri eksensiz olup doğu kalelerine dair kısmî malumat verirler.¹¹

Eldeki çalışmada, literatürdeki bu eksikliğin giderilmesi için mütevazî bir katkı mahiyetinde, III. Murad’ın saltanatında yeniden ortaya çıkan ve uzun yıllar devam eden Osmanlı-Safevî savaşları döneminde özellikle Bağdat ve Tebriz’e yapılan seferlerde çok önemli bir konumdaki Van kalesinin 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısındaki fiziki değişimleri ortaya konulmaya gayret edilecektir. Bu uğraş verilirken Mühimme Defterleri’nden yoğun olarak istifade edilecektir. Divân-ı Hümayun’da tutulan Mühimme Defterleri, imparatorluğun, Van kalesinin fizikî görünümünü savaşın değişen doğasına göre modernize ederken yaptığı yatırımların genel bir çerçevesini çizmemizde hayli yardımcı olmaktadır. Elbette dönemin kronikleri ve ikincil literatür ile araştırmamız desteklenecektir.

1. OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE VAN KALESİ

Van Gölü’nün doğu tarafı kıyısında bulunan Van kalesi, yaklaşık 1.345 m. uzunluğa, 200 m. enine ve 100 m. yüksekliğe sahip bir konglomera kayalık üzerine inşa edilmiştir.¹² M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, Urartular zamanında Van’da epeyce mabetler, binalar yapıldığı malumdur.¹³ Urartu Devleti’nin başkenti olduğu yıllardan M.S. 20. yüzyılın başlarına kadar yerleşim alanı olarak kullanılan Van kalesinin¹⁴ mimari olarak gelişimi de büyük oranda Urartuların hâkimiyetleri altında iken tamamlanmıştır. Bu yapıların izlerini görebileceğimiz antik yerleşim alanı, Urartulara ait birden fazla anıtsal binanın yer aldığı “iç kale” ile daha eski dönemlere tarihlenen “dış kale” denilen bölümlerden müteşekkildir.¹⁵ Süreç içerisinde kaleyi ele geçiren siyasi erklerin bazı tahkimat ameliyeleri neticesinde kalenin Osmanlı zamanına kadar geldiği bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, Safevî hâkimiyetindeki Van ve civarı ile Kanuni Sultan Süleyman zamanında ilgilenmeye başlar. Bağdat’ın fethedilmesine yönelik Irakeyn seferi (1533-1535) için Sadrazam İbrahim Paşa, yanında 3 bin yeniçeri olduğu hâlde Üsküdar’dan Halep’e doğru yola çıkar.

⁸ Ömer Gezer, “Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* S. 33, (Haziran 2018), 131-133.

⁹ Özgür Kolçak, *Ok, Tüflek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), 134.

¹⁰ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, (Van: Acar Matbaası, 1997).

¹¹ Birkaç örnek için bkz. David Nicolle, *Osmanlı Kaleleri (1300-1810)*, Çeviren: Kahraman Şakul, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Basım, Mart 2019); Mark Stain, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa’da Hudut Boyları*, Çeviren: Gül Çağal Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2007); Gabor Agoston, *Osmanlı’da Savaş ve Serbat*, Çeviren: Kahraman Şakul, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013); Gabor Agoston, *Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç*, Çeviren: M. Fatih Çalırsır, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012).

¹² Erkan Konyar-Can Avcı-Bülent Genç-Rıza Gürler Akgün-Armağan Tan, “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları”, Yayına Hazırlayan: Haydar Dönmez, *35. Kazı Çalışmaları Toplantısı 2*, (27- 31 Mayıs 2013), 358.

¹³ Nejat Göyünc, “Van”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/197.

¹⁴ Hasan Fırat Diker, “Van Kalesi Osmanlı Dönemi Burçları Üzerine”, *Megaron*, 10/3, (2015), 282.

¹⁵ İhsan Kızmaz, *Van ve Bitlis Yörelerinde Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 48.

İbrahim Paşa Halep'ten İran'a giderken Van kalesinin anahtarı kendisine teslim edilir (1534) ve böylece Van'da Osmanlı hâkimiyeti başlamış olur. Van kalesinin muhafazası için Şam ümerasından Hüsrev Paşa görevlendirilir.¹⁶ Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da Macar Kralı Ferdinand ile başlayan mücadeleye önem vermesi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz'den ayrılması üzerine Safevîler ileri harekâta geçer ve Van'ı tekrar alırlar.¹⁷ Van'ın Safevîler tarafından geri alınması üzerine Şah Tahmasp, buranın yönetimini Ustacalu Sufioğlu Ahmed Sultan'a verir.¹⁸

1548 yılında ilk olarak Tebriz'e daha sonra da Van tarafına yönelen Kanuni Sultan Süleyman, Van'ı kuşatmak için Ulama Paşa ile Karaman Beylerbeyi Piri Paşa'yı öncü kuvvet olarak göndermiştir. 15 Ağustos 1548'de ise padişah bizzat Van ovasında otağını kurmuş ve adı geçen paşalar tarafından önceden başlatılan kuşatmaya katılmıştır. Van kalesi, yaklaşık bir hafta boyunca topraklarla dövüldükten sonra, nihayet kuşatmanın 9. günü kalede bulunan Şah Ali Sultan'ın aman dilemesi üzerine teslim alınarak fethedilir. Kanuni Sultan Süleyman, Van kalesinde toplam 13 gün kalmış,¹⁹ daha sonra kalenin levazımatı görülmüş ve Anadolu Defterdarı İskender Paşa beylerbeyi olarak tayin edilmiştir.²⁰ Bu arada Osmanlı birlikleri Hoy'da mühim bir başarı kazanmışlardır. Öyle ki Dünbüllü Hacı Bey namında Tahmasb'ın yanında hayli itibarlı bir beyin Van kalesini tekrar alma niyetlerinin duyulması üzerine, İskender Paşa komutasındaki birlikler Hacı Bey ile yanındaki 1000-2000 miktarı Kızılbashi Hoy'da basmışlar ve hepsini kılıçtan geçirmişlerdir.²¹

Van kalesinin fethinden sonra Osmanlı ordusu Bend-i Mahi, Erciş ve Hınıs üzerinden Halep kışlağına doğru giderken, Evnik'te olan Şah Tahmasp buradan kaçarak Erzincan'a gider. Daha sonra Bitlis'e varan Şah, Osmanlı İmparatorluğu'ndan intikam almak için Muş ve Hovit'i yakarak yerle bir edecektir. Van kalesini tekrar geri almayı düşünse de bu fikri akim kalır.²² Nihayetinde 1555'de yapılan Amasya anlaşması ile Van ve çevresi resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçecektir.²³

Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1548 yılında girilen bu seferin öncelikli olarak Van kalesi ve etrafındaki toprakları almaya yönelik olduğu açıktır. Nitekim bu sefer, Şah Tahmasb'ın kardeşi olup Şirvan'da vali iken isyan eden ve Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Elkas Mirza'nın teşvikleri ile hayata geçirilmiştir.²⁴ Safevî hanedanından olup bölgeyi çok iyi tanıyan Elkas Mirza'nın 1548'deki sefer için Kanûnî Sultan Süleyman'ı teşvik etmesi muhakkak Mirza'nın Van kalesinin bölgedeki jeopolitik önemini bilmesiyle alakalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu da şehrin bu önemini bildiği için Van kalesini fethettikten hemen sonra burayı toplam 17 sancaktan oluşan Van merkezli bir beylerbeylik hâline getirecektir. Bu sancaklar içerisinde bugün il durumunda olan Bitlis ve Hakkâri gibi şehirler de yer alacaktır.²⁵ Osmanlı

¹⁶ Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Sadeleştiren: Vahid Çubuk, Gözden Geçiren ve Yeniden Yayına Hazırlayan: H. Halil Atlı, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Aralık 2016), 546; Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, *İlişkiler*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, (İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2014), 102.

¹⁷ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, (Van: Acar Matbaası, 1997), 19.

¹⁸ Şeref Han Bitlisî, *Şerefname Osmanlı-İran Tarihi* II, Farsçadan Çeviren: Osman Aslanoglu, (İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, 2014), 167, 168, 169.

¹⁹ Sultan Süleyman'ın Van kalesini fethettikten sonra 13 gün kaldığı kaydını düşen menzîlnâme mahiyetindeki vesika için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [T.S. MAD.d.]*, No: 10221.

²⁰ *Solakzâde Tarihi*, 572; *Şerefname* II, 178. Fetih için ayrıca bkz. Purgstall Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* III, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik, (İstanbul: MMP Baskı Tesisleri, 2010), 845; Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* III, Çeviren: Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2010, 112; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, 360.

²¹ *Solakzâde Tarihi*, 574,575.

²² *Şerefname* II, 178.

²³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, 361.

²⁴ Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Tabii Kavgaı*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997), 114; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Miiınasebetleri (1612-1639)*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 39.

²⁵ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1, (1986), 13-14.

İmparatorluğu'nun Van'ı birçok sancaktan müteşekkil bir beylerbeylik statüsüne getirmekteki amaçlarını; devlet merkezinden oldukça uzak olan bu çok önemli doğu sınırını atadığı beyler ile kontrol altında tutmak, sancaklarda yapılan tahrir sonrası Osmanlı İmparatorluğu'na hızlı ve pratik bir şekilde vergi geliri ile asker sağlayabilmek şeklinde sıralayabiliriz. Nitekim Osmanlı-Safevî sınırında daima tehlike altında bulunan Van hududu ile irtibatın kesilmemesi, kalesinin muhafazası için asker temini ve bu askerleri besleyecek gelirlerin ulaşılabilir olması, sınırın muhafazası bakımından oldukça mühimdir.

Bu önemine binaen Van kalesi askerleri, merkez tarafından gönderilen emirler vasıtasıyla muhafaza görevleri hakkında sürekli uyarılırlardı. Bu uyarıların içeriğini, İran tarafına casuslar gönderip düşmanın hareketlerinin araştırılması,²⁶ sınır hadiseleri hakkında daima bilgi sahibi olunması,²⁷ muhtemel bir düşman saldırısına karşı kalenin boş bırakılmayarak tüm askerî teçhizat ile daima hazır bulunması,²⁸ kaleyi gereğince savunabilmek için liyakatli askerlerin göreve getirilmesi²⁹ şeklinde sıralamak mümkündür. Öyle ki merkez tarafından yapılan bu uyarılar, 16. yüzyıl sonlarında yeniden başlayan Osmanlı- Safevî mücadelelerinin (1578-90 Osmanlı-İran Harpleri) öncelerinde dahi görülebilir. Nitekim Gurre-i Şevval 984 (22 Aralık 1576) tarihinde Van beylerbeyi, Safevîlerin Bağdat veya Kazvin yakınlarında asker topladıklarının duyulması üzerine kaledeki askerlerin görev başlarında olmaları, kaledeki silahların eksiklerinin giderilmesi ve adı geçen bölgelere düşman tarafından saldırı olur ise düşmana karşı akınlar yapılması noktasında uyarılmıştır.³⁰ 1579-80 yılında ise Van beylerbeyi, tamir işlemleri devam eden Kars kalesine “Kızılbaşlar” tarafından olası bir saldırı ihtimaline karşı askerleri ile hazır olması, Kars'ta kale inşası ile uğraşan orduyu koruması ve saldırı olursa düşmana arkadan vurması noktasında tembihlenmiştir.³¹ Cıgalazâde Sinan Paşa'nın H. 1012 (M. 1604-5) Şark seferinde, serdarın Sivas'a yakın Akşar sahrasında konakladığı sırada, Van kalesindeki askerlerin kalenin “*hıfzında*” olmaları emredilmiş ve serdarı karşılamak için kaleden çıkmalarına dahi “*serbaddür diyü*” izin verilmemiştir.³² Nitekim bir sene sonra H. 1013 (M. 1605-6) tarihinde Tebriz kuşatmasını yarıda kesip Van kalesine dönen Cıgalazâde Sinan Paşa'nın askerlerini Halep ve Diyarbakır'a göndererek Van kalesinde az bir asker ile kalması kendisini tehlikeli bir duruma sokmuştur. Serdarın Van kalesinde az bir askerle kaldığını öğrenen Şah Abbas, Van kalesini kuşatır. Osmanlı sınırında bulunan ümeranın “*Kenâre-i serhadde serdâr-ı bî-asker elsiz ayaksız bir ser mesabesindedir*” şeklinde yapmış oldukları uyarıyı dikkate almayan Cıgalazâde Sinan Paşa, bu kuşatma esnasında kaleden güçlük çıkabilmiş ve hayli zorlu bir yolculuktan sonra Erzurum kalesine ulaşabilmiştir.³³

Osmanlı-Safevî sınırında bulunan Van şehri ve kalesinin iki devlet arasında meydana gelen herhangi bir olayda her zaman etkin rol oynaması, şehrin ve kalenin bulunduğu bu sınır bölgesinin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dinamiklerinden dolayı sürekli aktif olması ile de alakalıydı. Van kalesinin bulunduğu sınırın kuzey kesiminde Şii propagandası neticesinde karışıklıklar çıkabiliyorken, sınırın güney kısmında yeni fethedilen topraklardaki Kürt beylerinin Osmanlı İmparatorluğu

²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* [A.DVNS.MHM.d.], Numara: 29, Sayfa Numarası: 21/50, 22 Ramazan 984 (13 Aralık 1576).

²⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 46, Sayfa Numarası: 137/275, 13 Ramazan 989 (11 Ekim 1581).

²⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 29, Sayfa Numarası: 211/492, 14 Zilhicce 984 (4 Mart 1577).

²⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 30, Sayfa Numarası: 356/838, 21 Rebiülâhir 985 (8 Temmuz 1577).

³⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 29, Sayfa Numarası: 32/76.

³¹ Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri*, 76.

³² Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi, *Topçular Kâtibi Tarihi* I, Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 388.

³³ Kâtip Çelebi, *Fezleke* I, Hazırlayan: Zeynep Aybican, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 320, 321; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* II, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 265, 266; *Topçular Kâtibi Tarihi* I, 391, 392.

idaresinden önceki ekonomik çıkarlarını terk etmek istemediklerinden dolayı devlete karşı geldikleri görülebiliyordu.³⁴

29 Rebiülevvel 1000 (14 Ocak 1592) yılında Van hududuna yakın *Meraga* sancağını yurtluk olarak tasarruf eden Mukri³⁵ hâkimi Mire Bey, Tebriz sınırında yeni fethedilen ve tahrir olunarak bazı ümeraya ocaklık verilen yerleri kendi hesabına alıkoymuştu.³⁶ Yine Mire Bey, Hızır Paşa'nın Sarıkuzgan'ı Kürt ümerasından birine ocaklık vermesi üzerine Sarıkuzgan'a sahip olan Kürt beyi ile mücadele etmiş, sonuçta devlet Mire Bey'in gönlünü hoş tutarak Hızır Paşa'yı Tebriz'den almış ve Van beylerbeyliğine atamıştır.³⁷ Van hududunda bulunan Kürt aşiretleri ile iyi geçinmek durumunda olan Osmanlı İmparatorluğu, burayı yurtluk-ocaklık sancaklar şeklinde yönetiyordu. Kabaca, fethedilen bu toprakların yönetiminin eski beylerine mülknâmeler yolu ile bırakılması anlamına gelen yurtluk-ocaklık idaresi, bölge ahalisinin itaatini sağlamak ve bu yol ile sınır güvenliğini tesis etmek için uygulanan bir sistemdi. Yurtluk sancak yöneticileri sadece savaş zamanlarında Osmanlı ordusuna asker göndermekle yükümlüydüler. Bu uygulama neticesinde Osmanlı fethinden önce kendi toprağının efendisi durumunda olan bu beylerin statüleri fetihten sonra da devam ettirilmiş oluyordu. Nitekim Van beylerbeyliğinde *Bitlis, Hakkâri, Hizan, Mahmudî* sancakları yurtluk sancaklardı.³⁸

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki heteredoks düşmanı Safevîlere karşı başlattığı dinî motivasyonlu seferler bu bölgede yaşayan ve Safevî taraftarı olan halk arasında “*Şaha gitmek*” şeklinde bir aksiyona neden oluyor, hatta bu iltica olayından kale muhafızları bile etkilenebiliyordu.³⁹ 5 Şaban 967(1 Mayıs 1560) senesinde bölgede yoğun bir şekilde süregelen Şii propagandası neticesinde 300 kişi Van beylerbeyliğinden Safevî topraklarına firar etmişti.⁴⁰ Şii propagandası Osmanlıların doğu hudud kalelerinin diğerlerinde de etkili olabiliyordu. Van kalesine göre daha içeride bulunan Erzurum kalesi askerlerinden bile 1577 yılında Şaha iltica edenler olmuştu. Safevî Devleti ise kendi topraklarına iltica eden bu kişilere kapıları açıyor, hatta bu insanlara Şii inancını temsil eden “*tac*” bile veriyorlardı.⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu bu gibi firar olaylarını engelleyebilmek için Van kalesi ve benzeri sınır kalelerinde asker mevcudunda boşalan gediklere “*tat, çepni*” gibi firara ve Safevî casusluğuna meyilli askerler yerine “*yarar Rum yiğitlerinin*” muhafazaya yazılmasına dikkat ediyordu.⁴²

Doğu hududunda Safevîlerin ortaya çıkışından beri devam eden bu iltica durumu, kardeşi ile giriştiği mücadelede mağlup olan Şehzade Bayezid'in de Safevî Devleti'ne sığınmasına zemin hazırlamıştı. Safevî Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu hududunda yaşayan insanların iltica heveslerini olumlu karşıladığını gayet iyi bilen Şehzade Bayezid, istemeyerek de olsa 1559 yılında İran'a sığınma kararı almıştı. Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması, Osmanlı İmparatorluğu'nu teyakkuza geçirecekti. Nitekim Şehzade Bayezid'in kardeşi Şehzade Selim ile mücadelesi öncesinde toplamış olduğu 12 bin civarındaki asker, İran'a iltica ettiği sırada halen yanında bulunuyordu.⁴³ Dolayısıyla şehzadenin bu askerleri yeniden bir düzene sokması ve Safevî Devleti tarafından yanına yeni askerler

³⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları,1993), 242. Tom Sinclair, bu havalideki müstahkem kalelerin aynı zamanda Kürt beyleriyle başa çıkmak için sağlam bir temel sağladığını belirtmektedir. Tom Sinclair, “Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century”, *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A.C.S. Peacock, Oxford University Press, (December 2009), 8.

³⁵ Osmanlı Tebriz sınırında Urmiye Gölü'nün güney batısında bulunan bir bölgedir.

³⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 69, Sayfa Numarası: 174/350.

³⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 73, Sayfa Numarası: 419/924, 17 Şevval 1003 (25 Haziran 1595).

³⁸ Kodaman, “Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”, 13; Osmanlı sınırlarının bu esnek yapısına dair bkz. Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, 155.

³⁹ Turan, *Tabi Kangaları*, 112.

⁴⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 351/1039.

⁴¹ Turan, *Tabi Kangaları*, 112.

⁴² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 60, Sayfa Numarası: 130/312, Evâil-i Muharrem 994 (23 Aralık 1585- 1 Ocak 1586).

⁴³ Turan, *Tabi Kangaları*, 110.

verilerek geri dönmesi ihtimali, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu hududundaki dengeleri hassas bir duruma sokmuştu. Böyle bir durum karşısında hazırlıklı olabilmek için Kanuni Sultan Süleyman tarafından sınır eyaletlerine hükümler gönderilecekti.⁴⁴ Gelişen bu hassas durumdan pek tabî Van ve kalesi de etkilenmişti. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman, 1559 tarihinde Van beylerbeyinden, Diyarbakır ve Erzurum beylerbeyliği askerlerinin takibinden kaçarak Aras ırmağını geçen Şehzade Bayezid'in hangi yöne doğru gittiğinin ve yanında ne kadar askeri olduğunun araştırılmasını istemişti.⁴⁵ Şehzade Bayezid'e dair gelen haberler padişahın endişelerini arttırmış olacak ki Van beylerbeyine gönderdiği başka bir hükümde, Van kalesi askerlerinden 600 kişinin Kürt hâkimlerine ve Diyarbakır beylerbeyine yardım için gönderilmelerini emretmişti.⁴⁶ Ayrıca Van beylerbeyinden, firar eden Şehzade Bayezid'in geçmesi mümkün olabilecek vadi vb. geçişleri tutması ve muhafaza etmesi istenecekti. Bundan başka şehzade hakkında edinilen haberlerin ulaklar vasıtası ile geciktirilmeden merkeze iletilmesi tembih edilmişti.⁴⁷

Şehzade Bayezid'in İran'daki nazik durumu devam ettiği müddetçe Van'ın bu olayla alakalı sürekli görev aldığı görülmekteydi. Nitekim Şehzade Bayezid'in İran'da hapis tutulduğu haberinin gerçekliğini araştırmak için Van Beylerbeyi Kubad Paşa, Kazvin'e casuslar göndermişti. Yine 1562 tarihinde Şehzade Bayezid'i İran'dan teslim almak için Kanuni Sultan Süleyman tarafından Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa komutasında 200 kişilik bir heyet görevlendirilecekti.⁴⁸ Dolayısıyla Şehzade Selim ve Şehzade Bayezid arasında meydana gelen mücadelelerde Van şehri ve Van kalesi hep teyakuz halinde olmuştu.

Van hududunu, dolayısıyla kalesini sürekli aktif tutan ve önemli kılan bir diğer etmen ticaretti. Tüccar kafilesinin Osmanlı topraklarına geçiş yaptığı Van hududunda bulunan askerler tüccarın güvenini sağlamakla da görevliydi. Kalede görevli askerler İran'dan gelen tüccarın Van hududuna yaklaştıklarında güvenli bir şekilde bir sancaktan diğer bir sancağa ulaştırılmaları noktasında uyarılırlardı.⁴⁹ Bazen kalede görevli askerler görevlerini suüstimal edip, gelen tüccardan haddinden fazla ücret talep edebiliyorlardı. Fakat bu davranış devletin kesinlikle kabul etmediği ve yasakladığı bir durumdu.⁵⁰

Görüldüğü üzere Van kalesinin Sünnî Osmanlı ve Şîu Safevîlerin savaş mıntıkası sınırında olması, ticaret yolları üzerinde geçiş noktası mahiyetinde bulunması ve fetihten sonra oluşturulan eyalet yönetimi içerisinde birçok eski toprak sahiplerinin bulunması gibi nedenler, onu jeopolitik, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik açıdan önemli hâle getirmişti. Osmanlı İmparatorluğu işte bütün bu öneminin yanında ateşli silahlar çağının getirdiği yeni savaş stratejileri ve bu bağlamda cephe savaşlarının getirdiği nevezuhur savaş ortamının şartları muvacehesinde dönemin teknolojik imkânları ile kaleyi modernize etmeye gayret etmişti.

⁴⁴ Erzurum beylerbeyliğine gönderilen hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 127/332, 15 Zilhicce 966 (18 Eylül 1559). Aynı hükümde birer suret olarak Rum, Karaman, Dulkadirli ve Anadolu beylerbeylerine de hükümler yazılmıştır. Şehrizol beylerbeyine gönderilen hüküm için ayrıca bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 206/574, 4 Rebiülevvel 967 (4 Aralık 1559).

⁴⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 91/228, 17 Zilkade 966 (21 Ağustos 1559).

⁴⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 104/264, 29 Zilkade 966 (2 Eylül 1559).

⁴⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 129/337, 15 Zilhicce 966 (18 Eylül 1559). Aynı minvalde olan diğer hükümler için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 167/458, 26 Muharrem 967 (28 Ekim 1559); Sayfa Numarası: 206/573, 4 Rebiülevvel 967 (4 Aralık 1559); Sayfa Numarası: 314/919, 6 Receb 967 (2 Nisan 1560).

⁴⁸ Turan, *Tabt Kangaları*, 124, 133, 134.

⁴⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 425/1069, Selh-i Cemâziyelâhir 1019 (18 Eylül 1610).

⁵⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 425/1070, Selh-i Cemâziyelâhir 1019 (18 Eylül 1610).

2. 16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VE 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA VAN KALESİ'NİN MODERNİZASYONU

Kaledeki modernizasyon faaliyetlerini, 16. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle takip etmek mümkündür. Van kalesinin dış surları 1568'den evvel topraktır ve surların bu yapısı özellikle kış günlerinde kalenin muhkemliğini zayıflatmaktadır. Kış mevsiminde yağın karlar kale duvarlarının üzerinde birikiyor, hem oluşturdukları ağırlık hem de bıraktıkları su, kalenin burçlarını tahrip ediyordu. Nitekim ilk başlarda Osmanlı İmparatorluğu bu zararı en aza indirmek için kale duvarları üzerindeki karları süpürme yoluna gitmişti. Fakat bu iş için görevlendirilen gayr-i Müslimlerin kendi işlerinin “ziyâde” olduğunu öne sürerek kar süpürme işini yapmak istememeleri,⁵¹ imparatorluğu başka bir çözüm bulmaya sevk etmişti. 7 Cemâziyelâhîr 976 (27 Kasım 1568) tarihli Van beylerbeyine yazılan hükümde, Van'ın “*varoş hisârî binasının metin ü hasin*” yaptırılması noktasında adımlar atıldığı görülmektedir. Buna göre bölge aşiretlerinin beyleri ve Van'a tabi diğer sancaklardaki beylerin yardımları ile kale duvarının sağlamlaştırılması için gereken odunların gemilerle getirilmesi, duvar yapımı için gereken aletlerle duvar örme işinde çalışacak olan “*bennâ ve ırgad*”ların ücretleri ödenerek temin edilmeleri ve duvar yapımında kullanılacak harç için kireç yaptırılması noktasında emirler verilmiştir. Duvar yapımı için harcanacak meblağın ise 1 milyon akçeden az olması tembih edilmiştir.⁵²

Nitekim 22 Muharrem 979 (16 Haziran 1571) tarihli olup Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın Van kalesi duvarının inşa faaliyeti ile ilgili merkeze gönderdiği arz üzerine Diyarbakır beylerbeyine yazılan hükümde, Van kalesinin toprak olan duvarı arada kalmak üzere “*taşrası*”, “*iç yüzü*” ve “*hisarpeçesi*”nin⁵³ “*kârgir*” duvar yapılması ferman olunmuştur. Bu iş için ayrılan ve Diyarbakır hazinesinden temin edilen 1 milyon akçenin ilk başta 458.843 akçesi harcanmış, geriye kalan 541.157 akçesi ise tekrar Diyarbakır hazinesine teslim edilmiştir. Fakat hükmün devamında duvarın iç yüzünün taşla örülmesi işinin hâlen tamamlanmadığı vurgulanmakta, kardan ve yağmurdan zarar görmemesi için taş örme işine devam edilmesi emredilmektedir. Ayrıca Diyarbakır beylerbeyine kendisine geri gönderilen 541.157 akçeyi yine Van beylerbeyine iletmesi tembih edilmiştir.⁵⁴ Van beylerbeyine yazılan bir diğer hükümde de kalenin iç yüzünün taşla örülmesi işinin neden yarım kaldığı sorulmakta ve hatta Hüsrev Paşa bu işi tamamlamadığı için azarlanmaktadır. Hükmün devamında Diyarbakır'a iade edilen 541.157 akçenin “*ademler*” gönderilerek geri alınması ve en ufak bir zaman kaybetmeden kalenin iç yüzünün taşla örülerek sağlamlaştırılması emredilmektedir.⁵⁵

⁵¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 6, Sayfa Numarası: 464/1003, 10 Ramazan 972 (11 Nisan 1565); 6 Numaralı *Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet- Transkripsiyon ve İndeks I*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), 102; Kılıç, *Van*, 205.

⁵² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 7, Sayfa Numarası: 924/2538; 7 Numaralı *Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet- Transkripsiyon ve İndeks III*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999), 281; Kılıç, *Van*, 205.

⁵³ Kale kapısı önünde yer alıp, kapıyı düşmandan korumak için yapılan dış duvar.

⁵⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 10, Sayfa Numarası: 333/546; İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 178. Tezdeki yanlış okumalara dikkat etmek gerekmektedir. Örneğin “taşradan” kelimesi “taşdan”, “hisarpeçesi” tabiri “hisarpiçesi”, “yer yer” kelimesi “bir yer”, “bâki kalub” ifadesi “kaç kalub” olarak okunmuştur.

⁵⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 10, Sayfa Numarası: 334/547; Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon*, 179.

Fotoğraf 1. Ortada Kerpiç Duvar Kalacak Şekilde İçeriden ve Dışarıdan Taş ile Örülen Van Kalesi Varoş Duvarları

Kaynak: Bu makaledeki bütün fotoğraflar Yunus E. Ciloşoğlu arşivine aittir.

Duvar örülmesi aşamasında kullanılacak harç için “kireç yaktırılması” üslubu Osmanlı İmparatorluğu’nun kale inşasında uyguladığı önemli bir harç tekniğidir ve bu tekniğin Osmanlı askerî mimarisinde kullanımı ateşli silahların yoğun olarak kullanıldığı uzun savaşlar döneminde devletin askerî mimarî müktesebatında etkin ve modern bir üslubu geliştirdiğini göstermektedir. Öyle ki doğru karışım elde edildiği takdirde bu harç kale duvarlarını top atışlarına karşı oldukça mukavemetli hâle getirmekteydi. Kül rengine benzeyen toprağın tonu nedeni ile “Horasanî” adı verilen bu harç, elenerek inceltilmiş tuğla tozu ile yakılan kirecin karışımından elde ediliyordu.⁵⁶

Bu uygulamanın Osmanlı İmparatorluğu tarafından doğu hududundaki stratejik ve jeopolitik önemi haiz bazı serhad kalelerinde de uygulandığını, yani bu tekniğin askerî mimarîde standart hâle geldiğini gösteren başka örnekler de mevcuttur.⁵⁷ Dolayısıyla Osmanlılar elden geldiği nispette gerek batıda gerekse doğuda, savaşın bu yeni muhtevasına uygun kalelerle hududunu muhafazaya gayret etmekteydi. Örneğin Erzurum kalesinin varoşuna tabyalar yapılması için 13 Muharrem 985’de (2 Nisan 1577) Erzurum beylerbeyine emir gönderildiği bilinmektedir. Tabya yapımında çalışmak üzere İstanbul’dan 4 adet usta gönderilmiş ve duvarlarının birer kat kiremit/tuğla ile yani horasanî harç kullanılarak örülmesi tembihlenmiştir.⁵⁸ Nitekim kalelere tabyalar inşa edilirken top atışlarına dayanıklı hale getirilmeleri noktasında horasanî harç kullanıldığı son dönem araştırma sonuçları ile de kanıtlanmıştır.⁵⁹ Ayrıca Horasanî harç kullanılması ve bunu uygulamak için İstanbul’dan yani merkezden ustaların gönderilmesi keyfiyeti, İstanbul’daki mimarların bu birikimlerini devletin uzak sınır mıntıklarına aktardığını ve mimarî üslup bakımından nisbî de olsa bir standardın yakalandığını göstergesidir. 1582 yılında Şark seferine serdar tayin edilen Ferhad Paşa’nın⁶⁰ emrine İstanbul’dan 15 hassa mimarının verilmesi de devlet merkezinde edinilen mimarî müktesebatın taşra eyaletlerine

⁵⁶ Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çeviren: M. Tanju Akad, I. Basım, (İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, 2007), 137.

⁵⁷ Bu tür yenilikçi ve işlevsel uygulamalar beraberinde yüksek maliyetleri de getirdiğinden Osmanlı İmparatorluğu tarafından sadece jeopolitik ve stratejik önemdeki kalelerde kullanılabilirdi. Örnek olarak batı sınırında bulunan Yanıkkale, Uyvar, Niş, Vidin, Rumelihisarı, Kilidbahir, Saddülbahir, Anavarin-i Cedid, Akkirman kaleleri gösterebilir. Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş*, 135; Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 97-133.

⁵⁸ BOA, *ADVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 20/51.

⁵⁹ Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 89 (236 numaralı dipnot).

⁶⁰ Mehmet İpşirli, “Ferhad Paşa”, *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12/383.

aktarıldığının başka bir delilidir.⁶¹ Yine 30 Safer 985'de (18 Mayıs 1577), bu sefer Erzurum kalesinin varoş duvarlarının genişletilmesine karar verilmiştir. Genişlikleri 8 zira' (yaklaşık 6 m.) ve iki kat hâlinde yapılması planlanan bu duvar, taş ve kireç (horasanî harç) ile örülecek, iki duvar arasında kalan 6 zira' (yaklaşık 4.50 m.) yer ise toprakla doldurulacaktı.⁶² Böylelikle duvarın muhkemliği sağlanıp sudan zarar görmesi engellenecekti. Ayrıca duvarın savunulabilmesi için üzerine yeteri kadar mazgal ve kule yapılması da kararlaştırılmıştı. Kulelerin üstünün örtülmesi işinin ise nasıl yapılacağı ustalara bırakılmış, tonoz veya ağaç döşemeden hangisi ile yapacaklarına karar vermeleri istenmişti.⁶³ Gurre-i Zilkade 986 (30 Aralık 1578) tarihli Serdar Vezir Lala Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde, Erzurum serhaddinde olan Kars kalesinin harap olan binasının tamirine başlaması, lazım olan taş, kireç (horasanî harç) vs. mühimmatın önceden belirlenip tedarik edilmesi ve önümüzdeki bahara kalenin binasının muhkem bir şekilde yapılması emredilmişti.⁶⁴ 16 Safer 1046 (20 Temmuz 1636) yılında Kars muhafazasında olan Vezir Mehmed Paşa'ya yazılan bir hükümde ise Kars'ın "*intibâ-i serbadd-i İslamiye'de*" olmasından dolayı muhafazasının mühim olduğu bildirilmekte ve kaleye yakın bir yerde tamir için gerekli olan kireci yaktırıp (horasanî harç) odun tedarik etmesi ve kış gelmeden kalenin tamire muhtaç olan yerlerinin onarılması emredilmekteydi.⁶⁵ 29 Safer 1046'da (2 Ağustos 1636) kale hendeğinin genişletilmesine de karar verilmişti.⁶⁶ Yine 1638 yılında Bağdat kalesinin fiziki görünümüne ait anlatımlar da kalenin top ateşleri karşısında parçalanan taş yerine darbe emici özelliği olan tuğladan yapıldığını göstermektedir.⁶⁷

Van kalesi varoş duvarının iç yüzünün taşla örülmesi meselesi ilerleyen yıllarda da devleti meşgul etmiştir. Zira bu iş 29 Zilkade 979 (13 Nisan 1572) yılında Mahmud b. Hasan isminde başka bir kişiye tevdi edilmiş, onun ise bu görev için kendisinin gelmesinin mümkün olmadığını arz etmesi ve yerine oğlu ile beraber kendi malından olmak üzere 40 bin akçe göndereceğini taahhüt etmesi üzerine, duvar örme işi Mahmud bin Hasan'ın oğluna devredilmiştir.⁶⁸

Van kalesinin iç duvarının taşla örülmesi işinin 1572 yılında bitirilemediği anlaşılmaktadır. Öyle ki 21 Safer 991 (16 Mart 1583) yılına ait Van beylerbeyine gönderilen ve Van kalesinin varoş duvarlarının genişletilmesi ile alakalı hükümde, "*bundan evvel arzölündüğü üzere müşârun-ileyh Mahmûd dâme ikbâlubûnun ta'mîr itdiği varoş-ı cedidin na tamâm olan yerlerinin...*" ve devamla "*imdi bundan evvel bu busûs için emr gönderilmiş idi hâlâ dabi mümkün olduğu kadar termin olunmasın emr idiüb buyurdum ki*" şeklinde yer alan ifadeler, duvar örme işinin tam olarak bitmediğini göstermektedir. Nitekim yapımına 1568'de içeriden ve dışarıdan taşla örülmek sureti ile başlanılan ve eskiden tamamen toprak olduğu için bambaşka bir görüntüye kavuşan, bu özelliği ile de "*varoş-ı cedîd*" diyebileceğimiz bu duvarın örme işi bitmemiş ve 1572 yılında Mahmud b. Hasan'a tevdi edilmişti. Dolayısıyla 1583 yılındaki kayda göre söz konusu *Mahmud*'un daha önce bahsi geçen Mahmud ile aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir ve onun devam

⁶¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 44, Sayfa Numarası: 131/242, 243, 25 Zilhicce 990 (20 Ocak 1583). Hükmün metninde 17 mimar istenilmekte fakat hemen devamındaki mimarların isimlerini içeren listede 15 mimar bulunmaktadır. Bundan dolayı Ferhat Paşa'nın emrine verilen mimar sayısı 15 kişi olarak kabul edilmiştir.

⁶² Bir zira' bir mimar arşınına denk 75 cm. olarak kabul edilmiştir. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/411. Zira' hakkında ayrıca bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)* I, çev. Halil Bertkay, (İstanbul: Eren Yayıncılık, Aralık 2000), 441.

⁶³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 128/312.

⁶⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 32, Sayfa Numarası: 260/477.

⁶⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 7/17.

⁶⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 10/27.

⁶⁷ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, 139.

⁶⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 12, Sayfa Numarası: 593/1129; 12 Numaralı Mübimme Defteri (978-979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks II, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996), 224,225.

ettiği “*varoş-ı cedîd*” in örülmesi işinin “*nâ tamâm*” olduğu ve devletin eksik kalan yerlerin yapımı için tekrar emir verdiği anlaşılmaktadır.⁶⁹

Fotoğraf 2. Taşla Örülen Van Kalesi Varoş Duvarları

Aynı hükümde varoş duvarlarının genişletilmesi ile alakalı bilgilere de ulaşılmaktadır. Buna göre, eskiden var olan “*varoş-ı atîk*”in kalenin eski kapısından itibaren genişletilmeye başlandığı, öte yandan yapımına devam edilen “*varoş-ı cedîd*”in duvarının ise iç kalenin olduğu “*Kayaburnu*” denilen mevkie ulaşmış olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber bu yeni imar faaliyetleri ile başka bir durumun ortaya çıktığı anlaşılır. Nitekim iç kalenin su ihtiyacını karşılayan “*Hatuz/Hatur Pınarı*”, yeni yapılan varoş duvarının dışında kalmaktadır. Devam eden savaş ortamında olası bir düşman saldırısında adı geçen kaynağa ihtiyaç hâsıl olacağı düşünülerek “*Hatuz/Hatur Pınarı*” ile yeni varoş duvarı arasında kalan 400 zira‘ (yaklaşık 300 m.) açıklığın duvarın örülmeye devam edilmesi ile birleştirilmesi emredilmiş, söz konusu su kaynağının içeriye alınması ile de kale hem daha işlevsel hem daha güvenli hâle getirilmeye çalışılmıştır.⁷⁰

Fotoğraf 3. Van Kalesi Varoşunda Bugün de Görülebilen Bir Su Kaynağı

Safevîler ile devam eden husumet döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun belirli aralıklarla Van kalesinin dış surlarını sürekli denetlediği ve tadilat işlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim kalenin duvarlarının, hendeklerinin ve top konulan yerlerinin denetlenmesi, muhtemel bir saldırıya hazır hâle getirilmesi noktasında esas olarak Erzurum beylerbeyine, bir sureti de Van beylerbeyine

⁶⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 48, Sayfa Numarası: 337/989; Sümeyra Tatar, *48 Numaralı Mübimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (s.254-380), (H.990-991/M.1582-1583), (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 152, 153.

⁷⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 48, Sayfa Numarası: 337/ 989; Tatar, *48 Numaralı Mübimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, 52.

olmak üzere hükümler gönderilmiştir.⁷¹ Daha sonraki bir dönemde yine Van kalesinin ve varoşunun bakıma muhtaç yerlerinin belirlenerek tamir edilmesi hakkında Van beylerbeyine emir verilmiştir.⁷²

1578-90 Osmanlı İran harpleri esnasında gönderilen bir hükümden (19 Şevvâl 989/ 16 Kasım 1581) ise şehir merkezinin artık mevcut nüfusa yetmediği ve bu nedenle surların genişletilmesi gerektiği anlaşılır. Van gönüllüleri, tüfekçileri, hisarerleri, azeb ve müteferrikalar, şehir ahalişi ile birlikte beylerbeyine ve kadıya müracaat etmişler ve şehir içi “*müçâyakâ*” (darlık) üzere olduğu için nüfusun çoğunluğunun “*âber vilâyette*” sâkin olduğu, hatta bu darlık münasebetiyle “*zimmî tâifesi taşrada sâkin old*” şeklinde daha önce bir hüküm gönderildiğini ifade etmişlerdir. Fakat düşman korkusundan şehrin dışında sâkin olmanın mümkün olmadığını söyleyerek “*nefs-i şehre*” iskele tarafından, yani Van gölüne doğru batı tarafından 1600 zirâ‘ (yaklaşık 1200 m.) eklenmesi durumunda şehre genişlik geleceğini ve bu iş için kendi mallarından sarf edebileceklerini beyan etmişlerdir. Bunun üzerine beylerbeyinin kimsenin mülküne ve vakfına zarar vermeden gerekli yerleri satın alması ve bu şekilde genişletme işlemine başlaması, eğer bu satın alma akabinde eksik yer kalırsa da buranın ahalinin talebi doğrultusunda onların mallarından tamamlanması emredilmiştir.⁷³

Osmanlı İmparatorluğu'nun Van kalesine verdiği önemi defaaten yapılan tadilat ve modernizasyon çabaları ile bu çabaların büyüklüklerinden anlayabilmek mümkün görünüyor. 1633'te Safevîlerin Van kalesini Osmanlı İmparatorluğu'ndan geri almak için giriştiği başarısız seferden⁷⁴ sonra kale, muhtemel başka bir muhasaraya karşı daha dayanıklı hâle getirilmeye çalışılmıştır. 18 Muharrem 1046 (22 Haziran 1636) yılında Van beylerbeyine gönderilen hükümden, “*Van kal'ası memâlik-i mabrûsemde intihâ-i serhadde vâki' olan bir kal'a-i metîn ve kilid-i ihtiyât olub*” şeklinde buranın önemini ortaya koyan ifadelerden sonra kalenin etrafındaki hendeğin eninin 10 zira‘ (yaklaşık 7.5 m.) derinliğinin ise 8 zira‘ (yaklaşık 6 m.) genişletilmesi hakkında karar verilmiştir. Ayrıca genişletilen söz konusu hendeğin içini su ile doldurmak için hendeğin iki ucundan Van Gölü'ne varıncaya kadar büyük kanalların açılması da emredilmiştir. Bu mühim ve büyük çaptaki kanal açma vazifesine de cebecibaşı, ocak halkından üstatlar ve yeniçeri müteferrikasının yanında,⁷⁵ Van eyaletine bağlı ümera ve Kürt aşiretleri,⁷⁶ Şirvan, Mağazberd, Adilcevaz, Bargiri, Keşan beyleri tayin edilmişlerdir.⁷⁷

Süreç içerisinde kalenin tamire muhtaç olduğu anlaşıldığında da Osmanlı merkezî otoritesi gerekli tahkimat işlemlerini yapmaktan geri kalmayacaktı. Safevî tehlikesinin ciddi olarak hissedildiği 1633 senesinden 3 sene sonra, yani 1636'da kalenin hendeği ile ilgili girişilen tadilat işlemlerinden başka, iç kalede de tamire muhtaç yerlerin elden geçirilerek “*metânet ve istihkâm*” üzere yapılmaları emredilmişti.⁷⁸ Gurre-i Safer 1052 (1 Mayıs 1642) yılında asıl olarak Van beylerbeyine, bir sureti de yeniçeri ağasına, dört hükümete, sağ ve sol azeb ağalarına ve Diyarbakır beylerbeyine, yüz nefer neccar gönderilmesini emreden bir hükme göre de Van kalesinin zamanla harap hâle gelen bazı yerlerinin

⁷¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 32/76. 3 Zilhicce 984 (21 Şubat 1577).

⁷² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 78, Sayfa Numarası: 389/1000. 22 Zilkade 1018 (16 Şubat 1610).

⁷³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 226/493; Söz konusu varoşun genişletilmesi hakkında herhangi bir ölçü vermeden emrin tekrarlanmasına dair Van beylerbeyine gönderilen benzer bir hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 63/159; Kılıç, *Van*, 206.

⁷⁴ Küpeli, *Osmanlı- Safevi Münasebetleri*, 201.

⁷⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 2/4.

⁷⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 4/6.

⁷⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 7/10; Kılıç, *Van*, 207. Kolçak'ın belirttiği üzere, aslında ateşli silahlar çağında hendeklerin suyu kurutulmakta, yine içine kurulan tabyalar vasıtasıyla dış istihkâmlar kuvvetlendirilmekteydi. Hendek siperleri, “ana surların aşağısında ikincil ateş platformları işlevi görüyorlardı.” Van kalesinde böyle bir uygulamaya gidilmemişti; fakat hendek mümkün olduğu nispette genişletilip derinleştirilerek kale müdafaasının en uzak noktadan başlatılabilmesi temin edilmeye çalışılmıştı. Mükemmel bir kale savunmasında, hendeğin önüne yerleştirilen “yığma istihkâmlar” ile surların büyük kısmı hendeğin gerisine saklanabiliyor ve top atışına açık satıh da azaltılabiliyordu. Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, s. 88.

⁷⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 3/5.

“müceddeden kemâl-i metânet üzrê” (yeniden sağlam bir şekilde) tamir edilmesi istenmekteydi.⁷⁹ Bu hükümde birçok yerden yardım istenilmesi -ki dört hükümetten 200 kişi ve Diyarbakır’dan 100 neccar talep edilmiştir- kaledeki tamir işlerinin tafsilatlı olacağı kanaatini uyandırmaktadır.

H.1065/M. 1654-55 tarihinde Van’a gelen Evliya Çelebi’nin Van kalesine dair gözlemleri de kalenin modernizasyona tabi tutulduğunu ve böylelikle ateşli silahlar çağının bir ürünü hale getirildiğini kanıtlar mahiyettedir. Nitekim Evliya’nın gözlemleri dikkatle tetkik edildikçe kale duvarlarının ve burçlarının top atışlarına dayanıklı bir mimarî üslupta inşa edildikleri göze çarpmaktadır. Ünlü seyyah, kırk senedir seyahat ettiğini, kayalar ve adalar üzerinde nice kaleler gördüğünü, fakat Van kalesinin hepsinden görkemli olduğunu belirtmektedir.⁸⁰

Evliya Çelebi’nin anlatımına göre, Van’ın iç kalesinin güneyinde eski Van şehrinin bulunduğu kale varoşuna bitişik kısımda buranın yüksek kayalıklardan oluşmasından dolayı sur bulunmamaktadır.⁸¹

Fotoğraf 4. Van Kalesi Varoşunun Bitişik Olduğu Yüksek Kayalar

Fotoğraf 5. Van Kalesi Varoşundan Bir Görüntü

İç kalenin batısında, doğusunda ve kuzeyinde surlar vardı. Toplam üç kattan oluşan bu surların alçak olan ilk katı gayet düzgün kesilmiş taşlardan örülmüştü ve oldukça sağlamdı. Batıya yani göl tarafına bakan bu alçak surların kalınlığı 12 zira‘ (yaklaşık 9 m) idi ve göle bakmasından dolayı rıhtım

⁷⁹ BOA, *ADVNS.MHM.d.*, Numara: 89, Sayfa Numarası: 5/14.

⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname IV*, Hazırlayan: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 105.

⁸¹ *Seyahatname IV*, 105.

duvarları olarak da bilinirdi. Veled Kulesi'nden Paşa Sarayı Köşkü Kulesi'ne doğru uzanan ikinci kat surların kalınlığı 20 arşın (yaklaşık 15 m.) civarındaydı. Van kalesinin geçirdiği her bir muhasaradan sonra yeni düzenlemeler ile daha sağlam hale getirilen Elmacı Paşa kulesi tarafı, yani üçüncü kat surların kalınlığı ise otuz ayak (yaklaşık 22 m.) kadardı. Bu son duvar o kadar sağlam inşa edilmişti ki Evliya Çelebi'ye göre istenirse üzerinde cirit bile oynanabilecek genişliğe ve mukavemete sahipti.⁸²

Fotoğraf 6: Katmanlar Halinde İnşa Edilen Van Kalesi Surları

Yukarıdaki varoş duvarı yapımı örneğinden hareket ile bu surların yapımında da horasanî harç kullanıldığını kabul edebiliriz. Kullanılan bu harç sayesinde top atışlarının meydana getirdiği darbeleri emebilen bu duvarlar tarafımızdan da müşahede edildiği üzere aynı zamanda düz bir sath yerine top atışlarını sektirecek şekilde kavisli ve kalın inşa edilerek de sağlamlığı arttırılmıştı.

Fotoğraf 7: Van Kalesi Surlarının Kavisli Yapısı

Bu surlar toplam 70 adet kule ile korunurdu. Bu kulelerin en önemlisi ve kale duvarlarını savunmada en hâkim olanı Sultan Veled Kulesi'ydi. Bu konumundan dolayı üzerinde birçok top bulunurdu. Kaleye yaptığımız gezi sırasında da müşahade ettiğimiz üzere bu kuleler sur duvarlarını birbirine bağlayan yapı ünitesi konumunda olup boyları top atışlarından olabildiğince az etkilenmesi

⁸² *Seyahatname* IV, 111.

için kale duvarlarının yüksekliğini çok az geçmekteydi. Ayrıca bu kuleler top güllerini sektirebilmeleri için mimarî formları dikdörtgen veya yarım daire şekilde inşa edilmişti.⁸³

Fotoğraf 8. Van Kalesi Burçlarının Mimarî Formları

Bundan başka Yalı Kapısı tarafında; Şah Kulesi, Rüstem Paşa Kulesi, Hüsrev Paşa Kulesi, Kasım Paşa Kulesi, Süleyman Paşa Kulesi ve Ketenci Ömer Paşa Kulesi yer alırdı. Ketenci Ömer Paşa Kulesi H. 1055/ M. 1645-46 tarihinde yeniden tamir edilmişti. Gene Orta Kapı tarafında; Orta Kulesi, Van Ağası Mehmed Ağa Kulesi, Çerkez İskender Paşa Kulesi, Ulama Paşa Kulesi, Atlı Paşa Kulesi, Yassı Kule, Nakışlı Kule, Malmet Kulesi ve Elmacı Paşa Kulesi vardı. Tebriz Kapısı mevkiindeki kuleler, Tebriz Kapısı Kulesi ve bu kapının bulunduğu tarafta olan Kesik Deve Boynu denilen kayalar üzerinde kalın duvarlar ile oldukça sağlam hâle getirilmiş toplam 38 kuleden ibaretti. Kaleye zarar erişme ihtimalinin en fazla olduğu bölge Safevî tehlikesinden dolayı burası olduğu için kuleler üzerine birçok top yerleştirilmişti. Kuleler arasında sadece görevli olanların bildiği, herkesin gelip geçmediği, olası bir durumda kaçmak veya yardıma bulunabilmek için açılmış yollar bulunurdu.⁸⁴ Van kalesinin kapıları mevkiilerinde olan, yukarıda bahsedilen kulelerden başka, surların batı ve güney kısımlarının birleştiği köşede Ali Paşa Kulesi adında bir kule de vardı. Şehrin doğu kısmında olup, iç kalenin bulunduğu kayalar ile birleşik vaziyette olan kule ise Tophane Kulesi olarak bilinirdi.⁸⁵

Surların önünde mazgal delikleri ile dolu olan ve hisarpeçe denilen alçak bir duvar daha bulunurdu. Hisarpeçe olarak tabir edilen bu duvarın üzerinde top bulunmazdı ve ön yüzünde gene top güllerine karşı mukavemeti arttıran dışarı doğru çıkıntı yapan köşebentler vardı. Duvarın iç yüzünde ise yer altına taştan inşa edilmiş yollar bulunurdu. Herhangi bir muhasara esnasında düşman tarafından duvara havale yapmak maksadı ile toprak yığılacak olsa, askerler birbirleri ile bağlantılı bu yer altı yollarından çıkıp duvar önüne yığılan toprağı boşaltabilirlerdi. Söz konusu hisarpeçe duvarının daha dışında ise kaleyi kuşatan askerleri kaleden olabildiğince uzakta tutmaya yarayan ve bu duvarı üç taraftan çevreleyen hendekler bulunurdu. Öyle ki bu hendekler Yalı Kapısı'ndan Tebriz Kapısı'na kadar uzanarak muhasara edenler için ciddi bir engel oluştururdu. Nitekim hendegin zemininin bataklığa yakın olması ve bir zira' (yaklaşık 75 cm) dahi kazılsa hemen altından su çıkması düşmanı zorlayacak bir etmendi. Bundan dolayı hendek fazla derin kazılmamıştı. Fakat Tebriz kapısının

⁸³ Esasen kale duvarları ve burçlarında kullanılan bu üslup Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılın sonlarından beri uyguladığı bir sistemdir. Fatih Sultan Mehmed'in Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasında inşa ettirdiği Sultaniye ve Kilibahir kalelerinin duvarları ve burçlarında da aynı özellikler müşahade edilmektedir. Nitekim adı geçen bu kalelerin duvarları da top ateşlerine dayanıklı olması bakımından alçak ve enli inşa edilmişlerdi. Yine kulelerin boyları kale duvarlarından uzun değildi ve formları, top atışlarının dik bir açı ile kaleye çarpmasını engelleyecek şekilde planlanmıştı. Bkz. Kolçak, *Ok, Tije ve At*, 100.

⁸⁴ *Seyahatname IV*, 112.

⁸⁵ Kılıç, *Van*, 209.

bulunduğu taraftaki hendek oldukça büyüktü. Olası bir muhasarada düşmanın kaleye bu cihetten saldırdığı tecrübe edildiği için buranın hendekleri olabildiğince geçilmez hâle getirilmeye çalışılmıştı. Buna göre hendegın eni 100 arşın (yaklaşık 75 m.) derinliğı ise 40 arşın (yaklaşık 30 m.) olarak kazılmıştı.⁸⁶

Van kalesinde toplam 4 adet kapı bulunmaktaydı. Bunların ilki doğu yönüne açılan ve diğer kapılardan en sağlam olan Tebriz Kapısı'ydı. Beş kat demirden yapılmış Tebriz Kapısı'nda ayrıca dirsekli bir tabya da inşa edilmişti. Önündeki hendekten geçebilmek için de makaralara sarılmış urganlar ile indirip kaldırılabilen köprüsü bulunurdu. Ayrıca kapının iç yüzünde Deve Boynu ve Kesik Kale Kayası'nın dibinden değirmi ni döndürebilecek şiddette akan bir su kaynağı vardı. Bu su kaynağından şehrin camileri, hanları, hamamları, imaretleri, bağ ve bahçeleri faydalanırdı. Nihayetinde su, şehir dışına doğru akmaya devam ederdi. Diğer bir kapı ise Orta Kapı adı ile anılırdı. Güney canibine ve bu mevkide bulunan Edremit bağlarına açılan bir konumdaydı. Üç kat demirden yapılmıştı ve dış surların ortasında bulunurdu. Gayet geniş kapı olup kapı araları çeşitli silahlar ile donatılmıştı. Gene orta kapının önündeki hendekten geçmek için de köprü kullanılırdı. Güney canibine bakan ve Paşa Sarayı bahçesinin köşesinde bulunan kapı ise Uğrun Kapı olarak isimlendirilmişti. Bu kapı da demirden yapılmıştı ve diğerlerine göre daha küçüktü. Anahtarı paşada bulunan Uğrun Kapısı daima kilitli tutulurdu. Bir ulak veya Kürt aşiretlerinden ya da İran'dan elçi geldiği vakit, paşanın bilgisi dâhilinde bu kapıdan içeri alınır ve görüşme gerçekleştirilirdi. Bu özelliğı itibariyle sadece paşaya ve resmi görüşmelere mahsus olan bu kapının önündeki hendekten geçmek için de bir köprüsü bulunurdu. Şehrin batısına açılan kapının adı ise Yalı Kapısı'ydı. Bu kapı dört kat demirden inşa edilmişti ve her katın araları çeşitli silahlarla donatılmıştı. Yalı Kapısı iskeleye açılan bir kapı olduğu için İskeleye kapısı adı ile de anılmaktaydı. Konumunun getirdiğı öneminden dolayı Yalı veya İskeleye Kapısı'nda birçok asker bulunurdu. Hatta yakınında iskeleye bulunmasından dolayı ticari faaliyetlerin de gerçekleştiğı bilinen bu mevkide defterdar ve gümrük emini dahi görev yapmaktaydı. Gene bu kapının önündeki hendekten geçmek için de bir köprü kullanılırdı. Genel olarak kale burçlarının uzunluğu Tebriz Kapısı'ndan yani doğudan, Yalı Kapısı'na yani batıya kadar 5 bin adım (yaklaşık 3750 m.) idi. Fakat bu hesaba yüksek kayalardan oluştuğı için sur bulunmayan iç kale kayasının uzunluğu da eklenirse, şehri ihata eden duvarların uzunluğu 11 bin adıma (yaklaşık 8250 m.) ulaşırıdı. Öte yandan surların üzerinde bulunan mazgalların toplam adedi ise 4 bin civarındaydı ve bu mazgallar bir muhasara esnasında her birinde iki kişi bulunabilecek genişlikteydiler.⁸⁷

Fotoğraf 9. Van Müzesinde Bulunan Van Kalesi Minyatürü

⁸⁶ Seyahatname IV, 112.

⁸⁷ Seyahatname IV, 112-113.

3. OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE VAN KALESİ'NDEKİ ASKERÎ VE SİVİL YAPILAR

Kısmî bir modernizasyona tâbi tutulduğu gösterilmeye çalışılan Van kalesini daha iyi tanımamıza ve modernizasyon ameliyesini idrak etmemize yardım edecek vaziyette kaledeki askerî ve sivil yapılar hakkında bilgi vermek mümkündür. Daha önce, şehirdeki nüfus kalabalığından dolayı çekilen “müzayaka”dan bahsedilmişti. Bu sıkışıklığın giderilmesi için de duvarların İskele kısmından 1600 zira‘ (yaklaşık 1200 m.) genişletilmesi yoluna gidilmişti.⁸⁸ Öyle görünüyor ki, İskele tarafındaki duvarın genişletilmesi ile oluşturulan bu yeni yaşam alanında hamama ihtiyaç duyulmuştu. Nitekim 12 Zilkade 989 (8 Aralık 1581) yılına ait bir hükümdede, İskele kapısı mahallesi halkının mahallelerinde hamam bulunmadığından dolayı çok sıkıntı çektiklerini dile getirmeleri üzerine, kimsenin “mülküne ve vakfına” zarar getirmemek ve bu işi Van beylerbeyinin kendi malı ile yapması şartları ile münasip bir mahalde hamam yapılmasına müsaade edilmişti.⁸⁹

Fotoğraf 10. Van Kalesi Varoşunda Bulunan Hamam Kalıntısı

İç kalede 300 adet yeniçeri, topçu ve cebeci haneleri vardı ve bunların hepsi bekârdı. Fakat iç kalenin kuzey tarafında olan Suluk kulesi mevkiindeki hanelerde bulunan hisarerleri evlenmiş kişilerdi.⁹⁰ Bundan başka Van kalesinde hazinenin varlığından bahsetmek gerekiyor. Genelde devletin, özelde ise bulunduğu şehrin veya sancağın her türlü ihtiyacını karşılamak için hazırda tutulmaya çalışılan nakit para, kaleye sahip şehirlerde iç kalede muhafaza edilirdi. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman Van’ı fethettikten sonra buraya, gerekirse harcanmak üzere 40 bin akçe bırakmıştı. III. Murad zamanında Tebriz beylerbeyi olan Cafer Paşa, Tebriz kullarının ayarı düşük akçeden şikâyet etmeleri üzerine bu huzursuzluğu gidermek için Van’da bulunan 40 bin akçenin yarısını alıp Tebriz kullarına mevacib olarak vermişti.⁹¹ Bundan önce belirtildiği üzere, Van kalesi varoş duvarının yapımı için belirlenen ve Diyarbakır hazinesinden gönderilen 1 milyon akçe de büyük ihtimalle Van’ın iç kalesinde uygun bir mahalde hıfz edilmişti.⁹²

Van kalesinde bir zindanın olduğu anlaşılmaktadır. 1577 yılına ait iki belgede, Hakkâri’deki aşiretlerden olan Şahkuluoğullarının isyan başlatıp adam katletmeleri üzerine, şakilerin yakalanmaları emredilmiş,⁹³ bir kısmı İstanbul’da yakalanan asilerin, diğerlerinin de yakalanarak “şer‘ ile ahvallerinin teftiş edilmesi” emredilmişti.⁹⁴ İşte bu asilerden Koçi, Alaaddin, Gazi, Ebubekir, Suhrap ve Seyfeddin yakalanarak Van kalesinde hapsedilmişlerdi.⁹⁵

⁸⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 222/493.

⁸⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 237/524.

⁹⁰ *Seyahatname* IV, 111.

⁹¹ *Peşevi Tarihi* II, 112.

⁹² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 7, Sayfa Numarası: 924/2538.

⁹³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 30/73, 8 Muharrem 985 (28 Mart 1577).

⁹⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 64/156, 11 Şevval 985 (22 Aralık 1577).

⁹⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı İnan SİYasi Mînasebetleri*, 20. Evliya Çelebi mahkûmların siyaset olunmalarının da Van kalesinde gerçekleştirildiğinden bahseder. *Seyahatname* IV, 104-105.

Kalede ambar olduğu da belgelerden çıkarılabilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağdat ve Tebriz tarafına yaptığı seferlerde, önemli bir garnizon olan Van kalesinde sefer için gerekli olan iaşe malzemeleri depolanıyordu ve bunun için yeterli büyüklükte bir ambara ihtiyaç vardı. Belgeler ambarın boyutları hakkında somut bilgiler içermese de ambarın kapasitesine dair ipuçları vermektedirler. 15 Zilkade 984 (3 Şubat 1577) tarihli bir hükümde, Van beylerbeyinin miri tereke isteği olumlu karşılanmış, istenilen terekenin teslimi için “ademler” göndermesi ve alınan terekenin “*der-ambar*” edilmesi emredilmişti.⁹⁶ Yine Safevîlerin Kazvin civarlarında topladıkları haberlerinin duyulması üzerine kaledeki zahirenin yoklanıp eksik var ise tedarik edilmesi tembih edilmişti.⁹⁷ 23 Muharrem 985 (12 Nisan 1577) tarihli Diyarbakır beylerbeyinden ve defterdarından Van kalesine, başta 200 bin kile tereke gönderilmesi istenilmişti. Fakat bu miktarı Van'a irsal etmek için yeterince kira davarı bulunmadığından şimdilik 2 bin tereke (yaklaşık 50 ton) gönderilmesi hususunda karar çıkmıştı⁹⁸ ve daha sonra bu miktar tekrar 50 bin terekeye yükseltilmişti.⁹⁹

Başka bir belgede ise, bu sefer yeni bir ambar yapımına karar verildiği görülmektedir. Bunun için yine Diyarbakır'dan akçe ve tereke talep edilmişti. Öyle ki bu faaliyetler yeni başlayacak olan İran harpleri öncesinde kaleyi olası bir muhasaraya hazırlama girişimlerindendi. Fakat ambar yapımı için istenilen akçe gelmemiş ve bina yapma mevsimi geçtiği için de ambar yapım işi ertelenmek zorunda kalmıştı. Bununla beraber Diyarbakır'dan gelen tereke ise ancak 16 bin kile (400 ton) civarındaydı.¹⁰⁰ Bu tereke miktarının 100 bin kileye çıkarılması girişimleri devam etmekle beraber,¹⁰¹ büyük ihtimal eksik olan terekeyi ikmal edebilmek için başka kaynaklar da devreye sokulmuştu ve bu girişimler uzun yıllara yayılmıştı. Nitekim 20 Şevval 1019/5 Ocak 1611 tarihli bir belgede Bitlis'ten, Bitlis kilesi hesabı ile 1500 kile gelen fakat İstanbul kilesi ölçüsüne göre ağırlığı 6500 kile tutan (yaklaşık 162.500 kg) şairin (arpanın) Van kalesine irsal edilmesi için Sağ Azeb Ağası Mehmed Ağa'ya hüküm gönderilmişti.¹⁰²

Van'ın iç kalesinde bulunan yapıların bir diğeri cephanedir. Nitekim yukarıdaki sayfalarda ateşli silahlar çağının bir ürünü olarak kısmî bir modernizasyona tabi tutulduğunu göstermeye çalıştığımız Van kalesinde elbette savaş mühimmatının depo edildiği cephaneliğin varlığı da önem arz etmekteydi. Kaleye sevk edilen ve hâli hazırda kalede bulunan silahların miktarlarından yola çıkarak bu cephanenin büyüklüğü hakkında fikir yürütmek mümkündür. Ayrıca Van'ın dış kalesinde de bir cephane binasının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³

Daha önce belirtildiği üzere Safevîlerin Kazvin civarlarında topladıkları haberlerinin duyulması üzerine 14 Zilhicce 984 (4 Mart 1577'de) kaledeki zahire ile beraber silahlar ve barutun da yoklanıp eksik var ise tedarik edilmesi tembih edilmişti.¹⁰⁴ Yine 21 Rebiülâhir 985 (8 Temmuz 1577 'de) Van beylerbeyine gönderilen bir hükümde, Diyarbakır'a 5 yük (500 bin) tüfek fındığı göndermesi emredilmiş, buna mukabil Van beylerbeyi Diyarbakır'a 3 yük (300 bin) ve bunun yanında Van'a bağlı diğer kalelere de “yuvalak” göndermişti. Fakat bütün bu irsal işlemlerinden sonra Van kalesinde “yuvalak” kalmadığının merkeze bildirilmesi üzerine, kaledeki tüfek “fındığı- yuvalak” eksikliğinin giderilmesi için Van beylerbeyinden Hakkâri hâkimi Zeynel ile irtibata geçip “otuz kere yüz bin” (3

⁹⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 100/246.

⁹⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 211/492, 14 Zilhicce 984 (4 Mart 1577).

⁹⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 19/47.

⁹⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 19/48, 23 Muharrem 985 (12 Nisan 1577).

¹⁰⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 33, Sayfa Numarası: 83/169, (Gurre-i Rebi'ül-âhir 985 (18 Haziran 1577)).

¹⁰¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 75/189, 28 Rebi'ül-evvel 990 (22 Nisan 1582).

¹⁰² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 466/1164.

¹⁰³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Malîyeden Müdevver Defterler [MAD.d.]*, No: 4444, Sayfa Numarası: 187.

¹⁰⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 211/492.

milyon) “yuvalak” tedarik etmesi istenmişti.¹⁰⁵ Ayrıca 2 Cemâziyelevvel 993 (2 Mayıs 1585) tarihinde Erzurum’dan Van sınırında olan kalelere 2 bin tüfek gönderilmesini havi bir hüküm de bulunmaktadır.¹⁰⁶ 1023 (1614-15) yıllarında Van kalesinde 222 kantar (yaklaşık 12.432 kg.),¹⁰⁷ 1024 (1615-16) senesinde ise 589 kantar (yaklaşık 32.984 kg.) barut muhafaza ediliyordu.¹⁰⁸ Ayrıca 1024’de (1615-16) Van kalesinin cephaneliğinde değişik ebatlarda gülle atabilen toplam 251 adet top bulunmaktaydı.¹⁰⁹ Aynı tarihte Van kalesinde toplam 984 adet tüfek vardı. Bu tüfeklerin içerisinde 93 adet bakır kundaklı tüfeğin kullanılamaz hâlde (amel mande) olduğu görülmekteydi. Ayrıca 290 tüfeğin kundağı yok idi. Bundan başka söz konusu yılda Van kalesinde 251 batman kurşun, 6.413 adet tüfek fındığı/kurşunu, 6 adet tüfek kalıbı, 340 adet tüfek kundağı hıfz edilmişti.¹¹⁰ Birkaç örnekle açıklanmaya çalışıldığı üzere Van kalesindeki cephane kapasitesinin oldukça büyük olduğu ve ateşli silahlar çağına uygun bir muhtevası olduğu görülmekteydi.

Öte yandan 28 Rebiülevvel 990 (22 Nisan 1582) tarihli bir belgede, Van beylerbeyinden kürek, çapa ve Urmiye Gölü kıyısında bulunan Güvercinlik kalesi yakınında yapılacak olan gemiler için kereste tedarik etmesi ve münasip bir mahalde – büyük ihtimal kaledeki depoda- hıfz eylemesi istenmişti.¹¹¹ Başka bir hükümden anlaşıldığı kadarı ile gemi yapımı için Urmiye Gölü civarının seçilmesi, bu gölün kullanılarak “İslam askerine” yeterli zahire göndermek ve göl etrafındaki “Kızılbaş vilayetlerini” kolayca fethetmek içindi. Bu iş için 10 parça geminin yeterli olacağı kanaatine varılmış ve gemi yapımında gerekli olan levazımata bir an önce hazır edilmesi emredilmişti.¹¹² Bununla beraber bu kez 15 gemi yapımına yetecek şekilde Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısı ve iskele eminden Van’da bulunan Sinan Paşa’ya ulaştırılmaları için gemi kullanmasını bilen 10 reis, 60 gemici ve gemi ustası, 20 neccar, 10 kalafatçı, 25 yük gemi urganı, 10 yük üstüğü, 50 kantar zift tedarik etmeleri istenmişti.¹¹³ Pek tabii Van’a ulaştırılan bu levazımat gemi yapımı başlayana kadar Van depolarında muhafaza edileceklerdi. Bundan başka yapılması planlanan gemiler için mismar (çivi) lazım olacağından Kigi beyine, kadısına ve eminine her gemi için 5 kantar (yaklaşık 280 kg) mismar üretip, Van’da bulunan Sinan Paşa’ya göndermeleri emredildi.¹¹⁴

İç kalede Sarıkaya denilen mevkide Evliya Çelebi’ye göre Ad Kavmi tarafından oyulmuş üç kattan oluşan mağaralar da bulunurdu. Bu mağaraların adedini 600 olarak belirten müellif, her birinin büyüklüğünü “*Kerbansaraydan nişan verir*” şeklinde belirtir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından aktif olarak kullanılan bu mağaraların içerisinde, ipekten ibrişim, iplik, sicim ve top urganları yapılan atölyeler, birçok top güllesi, top tahtaları, top tekerlekleri, top kundakları, top palamarları, ok ve yaylar, zemberekler, tüfekler, kılıç ve kalkanlar, baltalar, teberler, kazma, külünk, kürek, kumbaralar, çarh-ı felekler, domuz ayakları, mancınıklar ve bunların taşları, barut gibi türlü türlü savaş araç-gereçleri bulunurdu. Evliya Çelebi’nin bu müşahedeleri de Van kalesinin ateşli silahlar ile teçhiz edildiğini gösterir mahiyettedir. Mağaralarda bundan başka iase malzemeleri cümlesinden arpa, buğday, darı, çeltikli pirinç, bakla, mercimek ve nohut gibi hububat, bezir yağı, sırlayan yağı, don yağı, say yağı, katran, zift gibi çeşitli yağlar, deriden kaplar içerisinde muhafaza edilen bal ve pekmezler bulunurdu.

¹⁰⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 353/832. Aslında “yuvalak” tabiri Osmanlı belgelerinde top güllesi yerine kullanılır. Mesela; BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 2/5’te “Van’a tabi Gereçgan nahiyesinde Soros karyesinde vaki olan demür top yuvalağı madeninde...” şeklinde olduğu gibi. Fakat belgenin siyak ve sibakından çıkan manaya göre burada kullanılan “yuvalak” kelimesi “tüfenk fındığı” yerine de kullanılmış olmalıdır.

¹⁰⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 53, Sayfa Numarası: 303/869.

¹⁰⁷ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 182.

¹⁰⁸ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 184.

¹⁰⁹ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 186.

¹¹⁰ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 182, 183, 184.

¹¹¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 75/189.

¹¹² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 53, Sayfa Numarası: 304/870, 23 Recep 993 (21 Temmuz 1585).

¹¹³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 59, Sayfa Numarası: 54/223, 11 Recep 993 (9 Temmuz 1585).

¹¹⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 59, Sayfa Numarası: 72/328, 13 Cemâziyelevvel 993 (13 Mayıs 1585).

Gene bir mağarada tuz, tuzlanmış balık, camış, sığır, koyun ve keçi etleri gibi uzun süre dayanabilecek gıda maddeleri ve pişmiş darı ekmeği, peksimet gibi ömrü uzun olan yiyecek maddeleri vardı. Diğer mağaralarda sirke, peynir ve zeytinyağı depolanmıştı. Bütün bunlardan başka, mağaranın birinde kayalardan süzülerek bir havuzda muhafaza edilen nefit yağından doğal bir oluşum da vardı. Hatta bu yağ Van defterdarı tarafından tüccarlara satılırdı. Nefit yanıcı bir madde olduğundan mağaranın kapısı sürekli kapalı tutulur, kaza eseri bir kıvılcımın düşmesi büyük bir yangına sebep olabileceği için çıkabilecek yangını söndürebilmek adına nefit yağı havuzunun hemen yanında temiz toprak yığılı olurdu.¹¹⁵

Bu mağaraların Osmanlı İmparatorluğu tarafından aktif olarak kullanıldıklarını belgelendirmek mümkündür. 18 Muharrem 1046 (22 Haziran 1636) tarihli bir hükümde, Van kalesinin Sarıkayası'nda ne kadar mağara olduğunun tespit edilmesi, bu mağaraların kaç kişiyi barındırabileceği, büyük toplar atıldığı vakit oluşan sarsıntıya mağaraların tahammül edip etmeyeceğinin hesap edilmesi istenmektedir. Ayrıca bu mağaralar içerisinde iki bin adet sepet hazırlanıp, bu sepetlerin içinin dahi balçık toprağı¹¹⁶ ile doldurulması emredilmektedir.¹¹⁷ Şüphesiz bu hazırlıklar 1633'te gerçekleşen Safevî saldırısı sonrası kalenin daha işlevsel ve daha muhkem yapılmaya çalışıldığının göstergeleridir.

Fotoğraf 11. Van'ın İç Kalesinde Bulunan Mağaralar

İç kalenin doğu kısmında “Kesik Kaya” veya kayalarının şeklinden mühlhem “Deve boynu” da denilen küçük bir kısım vardı.¹¹⁸ İç kalenin batı kısmına göre daha aşağıda konumlanmış bu küçük hisar, ayrı bir birim olarak kabul edilmişti. Öyle ki bu küçük iç kaleciğin ayrı dizdarı, ayrı neferleri ve ayrı bir cephanesi bulunurdu. 19 Receb 1022 (4 Eylül 1613) senesine ait bir kayda göre, Van kalesinde

¹¹⁵ *Seyahatname* IV, 109.

¹¹⁶ Bu sepetlerin içinin balçık ile doldurulması büyük ihtimal kaleyi kuşatmaya gelen düşmana zor anlar yaşatmak içindir. Nitekim bir kalenin alınmasını zorlu kılan etmenlerin arasında kalenin muhkemliği, coğrafi konumunun getirdiği avantajlar olabileceği gibi, kalenin bulunduğu arazinin yapısı da bulunmaktadır. Nitekim 1598 Varad kuşatmasında, kale kenarından geçen nehrin yağışlar sonucu sürekli taşması ve araziye bataklık haline getirmesi Osmanlı askerlerini epeyce zorlamıştı. Gene 1600 yılında Kanije kalesi kuşatmasında kalenin çevresi bataklık olduğundan Osmanlı ordusu ilerleyebilmek için yürüyüş mevkilerine fasilalarla çamura batmayacak şekilde odunlar dizmişler ve gene çamuru toplayacak ve basılan yeri berkitecek çalı-çırpı demetleri döşemek zorunda kalmışlardı. Göger, “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, 87; Bundan başka içlerine toprak doldurulan bu sepetler düşman ateşinden korunmak için siperlerin önünde bir nevi engel oluşturmak noktasında veya kuşatma esnasında topların yüksekliğini ayarlamak için de kullanılırdı. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu 1638'deki Bağdat kuşatmasında askerlere sepet-küfe yapmaları için ince dallar dağıtmıştı. Topların yüksekliği siperin ve kale duvarının seviyesine göre belirlenir, duvarlar alçak ise sepet yerleştirilmez, duvarlar yüksek ise birkaç sıra dizilen küfelerin-sepetlerin üstlerine toplar yerleştirilerek yükseklikleri ayarlanırdı. Murphey, *Ordu ve Savaş*, 140,141.

¹¹⁷ BOA, *ADVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 3/4; Kılıç, *Van*, 203; Alanoğlu, *86 Numaralı Mübimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 69. Murat Alanoğlu'nun bu tez çalışmasında yanlış okumalar mevcuttur. Öyle ki “Sarıkayasında” yerine “hisarı kapusunda”, “âdem” yerine “adım”, “balçık toprağı” yerine “yakmak ve toprağı”, “sarsmasına” yerine “susmasına”, “hisarpeçesi” yerine “hisarınca” gibi okumalar bunlara örnek gösterilebilir.

¹¹⁸ Evliya Çelebi ayrıca bu kayaları ejderha, timsah, kartal, fil, gemi yelkeni, kadirga ve hamam kubbesi gibi hayvan ve nesnelere benzetir. *Seyahatname* IV, 109.

6 adet dizdar görev yapmaktaydı.¹¹⁹ Bu dizdarlardan birisinin yevmiyesinin 100 akçe, bir diğersinin 12 akçe ve geri kalan 4 dizdarın ise 14'er akçe aldıkları görülmektedir. Mevacib miktarlarındaki bu farklılık Van kalesindeki dizdarlar arasında bir hiyerarşi olduğunun göstergesidir. Tebriz kapısına bakan iç kalenin bu kısmı ile daha büyük olan diğer kısmındaki bağlantı kayalar içerisine açılmış yollardan sağlanırdı. Evliya Çelebi bu küçük iç kaleden aşağı şehre inmek için 3.060 (yaklaşık 2.295 m.) adım attığını, 7 kule ve 7 kapı geçtikten ve yine 1 saat uğraştıktan sonra aşağı şehir kapısına vardığını anlatır.¹²⁰

Üç kat kale duvarı halinde inşa edilmiş iç kalenin batı kısmında azepler ve diğer kale erlerinin yanında, “saray-ı âliler”in, yeniçeri ağasının, başçavuşun, kâtibin, kethüdanın sarayları ile beraber yeniçeri, topçu ve cebecilerin odaları bulunurdu.¹²¹ Ayrıca kalenin bu kısmından aşağı “Horhor suyu” kayasına kadar inen bir su yolu bulunmaktaydı. Su getirenin ve suya gidenin başka yollardan gittiği bu iki yönlü su yolu sayesinde herhangi bir muhasara esnasında oluşabilecek bir izdiham tehlikesinin önüne geçiliyordu. İç kalenin kapısından doğu tarafına yani Kesikkule'ye olan uzunluğu 1040 (yaklaşık 780 m.) adımdı. Genişlik olarak ise 200 (yaklaşık 150 m.) ila 300 zira' (yaklaşık 225 m.) olan yerleri vardı. İç kalenin batıdan doğuya olan toplam uzunluğu ise 4100 adım (yaklaşık 3.075 m.) idi.¹²²

4. SONUÇ

Özgür Kolçak'ın isabetle belirttiği üzere “Osmanlılar, 15-17. yüzyıllarda sahip oldukları kalelerde çoğunlukla el yordamıyla ilerleyen, kalenin bulunduğu arazinin coğrafi şartlarını gözetip mevcut savunma yapılarından azami istifadeyi öngören iyileştirme, ıslah, tamirat ve genişletme çalışmaları yaptılar. Bu inşaat ameliyesinin sebebi basitti: “kaleleri top ateşine dayanıklı hâle getirmek ve top bataryalarına kale içinde yerler tahsis etmek.”¹²³ Özlü bir vaziyette ifade edilen bu şablonun hemen tamamıyla Van kalesi modernizasyonu için de geçerli olduğu yukarıdan beri anlatılan ekseninde açıktır. Müttekâmil bir modernizasyon ameliyesinin en önemli göstergesi *trace italienne/yıldız tabya* olarak zikredilen mimari formda müşahhaslaşıyordu. Fakat Anavarin-i Cedid kalesi gibi birkaç örnek dışında Osmanlıların 17. yüzyılın sonlarına değin böyle müttekâmil bir modernizasyonu takip ettiklerini söylemek zordu. Yine de dönemin ihtiyaçları muvacehesinde -Van kalesi örneğinde de görüldüğü üzere- ateşli silahlar çağına uygun modern kaleler inşa etmeyi başarmışlardı.

Son tahlilde kısaca özetlenecek olursa, bulunduğu konum itibarıyla jeopolitik, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik açıdan hayli önemli bir hudut garnizonu olan Van kalesindeki modernizasyon hamlesinin 1568'de başladığı görülmekteydi. Varoş duvarı yenileme çalışmaları, 1568'den 1583'e kadar yaklaşık 15 yıl devam etmiş ve bu modernizasyona 1 milyon akçenin üzerinde bir meblağ sarf edilmişti.

Osmanlı-Safevî mücadelesinin yeniden başlayacağı 1578'den 10 sene evvel başlayan bu dönüşüm ile ilk önce Van kalesinin varoş duvarlarının görünümü değişikliğe uğramıştı. Uzun yıllar sürecek ve iki devlet arasında kale alıp vermeler şeklinde tezahür edecek bu savaşların öncesinde, Van kalesinin kerpiçten olan varoş duvarları ortada kerpiç duvar kalacak şekilde içeriden ve dışarıdan taş duvar ile horasanî harç kullanılarak örüldü. Kullanılan bu harç tekniğinin ise kale duvarlarını top güllerinin şiddetine karşı oldukça mukavemetli hâle getirdiği bilinmekteydi. Horasanî harç, Kars, Erzurum, Bağdat gibi önemli doğu sınır kalelerinin yapım ve onarım işlerinde de kullanılmıştı. Adı geçen bu kalelere devlet merkezinden (İstanbul'dan) ustalar-mimarlar gönderilmek sureti ile İstanbul merkezli

¹¹⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müddever Defterler [MAD. d. 5568]*, Sayfa Numarası: 312.

¹²⁰ *Seyabatname* IV, 109.

¹²¹ Evliya Çelebi, Van'da bulunduğu sıralarda altı odada toplam 3000 yeniçeri, üç odada 1000 cebeci, iki odada ise toplam 1000 topçu olduğunu söylemektedir. *Seyabatname* IV, 113.

¹²² *Seyabatname* IV, 113.

¹²³ Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 89.

bir askerî mimarının mümkün olduğu nispette imparatorluğun diğer eyaletlerine de aktarıldığı ve kısmen bir standardın yakalandığı anlaşılmaktaydı.

Öte yandan her iki yüzünden de horasanî harç kullanılarak örülmeye başlanılan varoş duvarları kimi bölgelerde genişletilmeye çalışılmıştı. 1582 senesinde eski varoş kapısından başlatılan varoş genişletme çalışmaları, muhtemel bir düşman muhasarasında kale halkının su ihtiyacını karşılayabilmesi için su kaynaklarının da içeriye alınacağı bir şekilde yaklaşık 300 m. uzunluğunda bir alan içerisinde yapılmıştı.

Van kalesi varoş duvarlarının genişletildiği diğer bir bölüm ise kalenin batı kısmında bulunan Van gölü kıyısındaki iskele tarafındaydı. Buradaki yoğun nüfus nedeni ile duvarların dışında mesken tutmak durumunda kalan zimmiler, güvenli bir şekilde kale duvarları içerisine alınmaya çalışılmıştı. Yaklaşık 1200 m. uzunluğunda genişletilen bu varoş duvar ile kale halkı için yeni bir yaşam alanı açılmış ve bu mahalde bir de hamam bina edilmişti.

Osmanlı-Safevî savaşlarının devam ettiği müddet boyunca Van kalesinin her noktasında yenileme ve denetleme çalışmaları yürütüldü. Belirli aralıklarla kalenin hendekleri ve top konulan yerleri sürekli denetim altında tutuldu. 1636 yılında kalenin etrafındaki hendeğe derinlik olarak yaklaşık 6 m., genişlik olarak da 7,5 m. civarında bir eklemeye yapıldı. Böylece Van kalesine bir saldırı olması ihtimaline karşı düşmanı olabildiğince kaleden uzakta tutabilmek için bir savunma hattı tesis edildi.

1636 yılında Van'ın iç kalesinde de tadilat ve tamirat işlemleri yapıldı. Van'ın iç ve dış kalesinde cephanelik, iç kalesinde ambar, hapisane, askerler için koğuşlar, hazine, askeri mühimmat saklanan depolar, iç kaleden aşağıya su almak için açılmış yollar ve depo maksatlı kullanılan mağaralar bulunduğu tespit edilebildi. Hatta devlet tarafından bu mağaralarda en fazla kaç kişinin barınabileceği ve büyük top atışlarından kaynaklanan sarsıntılara ne kadar dayanabileceği araştırılmıştı. Ayrıca bir savunma metodu olarak Van kalesini muhasaraya gelen düşmanın yollarını bataklık hale getirmek veya savunma esnasında siper olarak kullanmak ve toprakların yüksekliğini ayarlayabilmek için mağaraların içerisine içi balçık dolu 2 bin adet sepet yerleştirilmesi de önemliydi.

Van kalesinin surları, top atışlarına dayanıklı olması için oldukça geniş ve savunmaya yönelik 3 kat şeklinde inşa edilmişti. Kalınlıkları 9 ila 22 m. olan bu duvarların ilk katı alçak ve gayet sağlam, diğer katlar daha havaleli olarak planlanmışlardı. Bu duvarlar, üzerlerinde nöbetçilerin rahat bir şekilde devriye gezebilecekleri şekilde inşa edilmişlerdi. Duvar üzerinde bulunan top mazgalları da aynı anda iki askerinin bulunabileceği genişlikte açıldı. Bundan başka Van kalesinin surları üzerinde 4 demir kapı ve 70 kule bulunmaktaydı. Kulelerin top atışlarına dayanıklı olabilmesi için düz bir formda yapılmadıkları, hemen hemen kale duvarları boyunda oldukları ve top güllerini sektirebilmeleri noktasında yarım daire ve dikdörtgen bir formda inşa edildikleri gözlemlenmekteydi. Netice itibariyle Osmanlı İmparatorluğu ile Safevî Devleti arasında, ateşli silahlar çağında cereyan edecek savaşların getirdiği bir refleks olarak Van kalesinin Osmanlı askerî-mimarî müktesebatı çerçevesinde nisbî de olsa işlevsel bir modernizasyona tabi tutulduğu muhakkaktı.

KAYNAKÇA

- BOA, Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdenver Defterler [MAD. d.]*, No: 5568, Sayfa Numarası: 312.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdenver Defterler [MAD.d.]*, No: 4444, Sayfa Numarası: 182, 183, 184, 186, 187.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 351/1039; 127/332; 206/574; 91/228; 104/264; 129/337; 167/458; 206/573; 314/919.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 6, Sayfa Numarası: 464/1003.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 7, Sayfa Numarası: 924/2538.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 10, Sayfa Numarası: 333/546; 334/547.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 12, Sayfa Numarası: 593/1129.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 21/50; 211/492; 32/76; 100/246; 211/492.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 356/838; 20/51; 128/312; 30/73; 64/156; 19/47; 19/48; 353/832; 2/5.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 32, Sayfa Numarası: 260/477.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 33, Sayfa Numarası: 83/169.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 44, Sayfa Numarası: 131/242, 243.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 137/275; 226/493; 222/493; 237/524.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 63/159; 75/189.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 48, Sayfa Numarası: 337/989
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 53, Sayfa Numarası: 303/869; 304/870.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 59, Sayfa Numarası: 54/223; 72/328.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 60, Sayfa Numarası: 130/312.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 69, Sayfa Numarası: 174/350.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 73, Sayfa Numarası: 419/924.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 78, Sayfa Numarası: 389/1000.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 425/1069; 425/1070; 466/1164
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 2/4; 4/6; 7/17; 10/27; 7/10; 3/5; 3/4;
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 89, Sayfa Numarası: 5/14.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS. MAD.d.]*, No: 10221.
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*. çev. Kahraman Şakul. İstanbul: Timaş Yayınları, I. Baskı, Nisan 2013.
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*. çev. M. Fatih Çalışır. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Alanoğlu, Murat. *86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet- Transkripsiyon ve İndeks*. I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet- Transkripsiyon ve İndeks*. III, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, 1999.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks*. II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, 1996.
- Çakır, İbrahim Etem. *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Diker, Hasan Fırat. "Van Kalesi Osmanlı Dönemi Burçları Üzerine". *Megaron* 10/3 (2015), 282- 293.

- Emecen, Feridun M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *DİA* III (1991), 411- 413.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*. Hazırlayan: Zekeriya Kurşun- Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. IV. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ocak 1998.
- Gezer, Ömer. "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 33 (2018), 131-150.
- Göger, Veysel. "Askeri Devrim Kuram ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları". *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (Ağustos 2017), 67-107.
- Göyünç, Nejat. "Van". *İA* III (1986), 197- 202.
- Gümüşçü, Osman. "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı". *Bilgi*, S. 52 (2010), 79-104.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)*. çev. Halil Berktaş. I. Cilt. İstanbul: Eren Yayıncılık, Aralık 2000.
- İpşirli, Mehmet. "Ferhad Paşa". *DİA* C. 12 (1995), 383-384.
- Jorga, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* III. Çev. Nilüfer Epçeli. Çeviri Kontrol: Kemal Beydilli. İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2010.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*. Hazırlayan: Zeynep Aycibin. I. Cilt. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Kılıç, Orhan. "Van". *DİA* C. 42 (2012), 505- 510.
- Kılıç, Orhan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*. Van: Acar Matbaası, 1997.
- Kızmaz, İhsan. *Van ve Bilis Yörelerinde Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kodaman, Bayram. "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 3-20.
- Kolçak, Özgür. *Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.
- Kolçak, Özgür. *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Konyar, Erkan. vd. "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları". Yayına Hazırlayan: Haydar Dönmez. *35. Kazı Çalışmaları Toplantısı* 2 (2013), 358- 370.
- Küpeli, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı İnan Siyasi Münasebetleri (1578-1622)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*. çev. M. Tanju Akad. İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, I. Basım, 2007.
- Nicolle, David, *Osmanlı Kaleleri (1300-1810)*. çev. Kahraman Şakul. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Basım, Mart 2019.
- Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, *İlişkiler*. Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, Eylül 2014.
- Pakalın, Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*. III. Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*. Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. II. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Sinclair, Tom. "Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century". *The Frontiers of the Ottoman World ed. A.C.S. Peacock. Oxford University Press* (2009), 8-13.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*. Sadeleştiren: Vahid Çubuk. Gözden Geçiren ve Yeniden Yayına Hazırlayan: H. Halil Ath. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Aralık 2016.

- Stain, Mark. *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2007.
- Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Osmanlı-İran Taribi*. çev. Osman Aslanoğlu. İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, II. Baskı, 2014.
- Tatar, Sümeyra. *48 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.254-380), (H.990-991/M.1582-1583)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2019.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Taribi*. Hazırlayan: Ziya Yılmaz. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Turan, Şerafettin. *Kanuni Süleyman Dönemi Tabt Kavğaları*. Ankara: Bilgi Yayınevi, II. Basım, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Taribi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. Baskı, 2011.
- Von Hammer, Purgstall Baron Joseph, *Büyük Osmanlı Taribi III*, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik. İstanbul: MMP Baskı Tesisleri, 2010.

ISSN: 3023-4743 Cilt 1 / Sayı 1/ Mayıs 2024

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE AZINLIKLARIN FAALİYETLERİ

Activities Of Minorities During The National Struggle Period

Nurhan Aydın

Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, z.nurhanaydin@hotmail.com, 0000-0003-2240-2548

Rabiya İşçi

Master Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi, rabiya.isci81@gmail.com, 0009-0000-2894-5223

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma / Research
Geliş Tarihi/Date Received:	11.03.2024
Kabul Tarihi / Date Accepted:	18.04.2024

Atf / Citation

Aydın, Nurhan - İşçi, Rabiya, "Milli Mücadele Döneminde Azınlıkların Faaliyetleri", *Müverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mayıs 2024), 27-49.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE AZINLIKLARIN FAALİYETLERİ

Activities Of Minorities During The National Struggle Period

Nurhan AYDIN – Rabiya İŞÇİ

Özet:

Azınlık, bir toplulukta yaşayan kişilerin sayıca diğerlerinden az ve o toplulukta yaşayan kişilerden farklı olmasıdır. 1789 yılında başlayan Fransız İhtilali ve Osmanlı Devleti'ni zayıflaması sayıca az olan toplulukların ayaklanmasına sebebiyet vermiştir. İhtilalin oluşturduğu siyasi bozukluktan yararlanmak isteyen Avrupalı devletler azınlıkları kışkırtmak için her yolu denemişlerdir. Avrupalı devletlerin tek hedefleri megalı ideayı gerçekleştirmek büyük Yunanistan'ı kurarak Bizans'ı yeniden canlandırmak olmuştur. Bu hedef doğrultusunda azınlıklar, cemiyetler kurmuşlardır. Bu cemiyetler Rumlar ve Ermeniler tarafından oluşturulmuştur. Arka planda cemiyetlere mali, askeri ve siyasi desteği Avrupalı devletler sağlamıştır. Bu destekler ile azınlıklar, isyanlar çıkarmış ve birçok katliamlar yapmışlardır. Kurdukları cemiyetlerin hepsi bu hedeflerine hizmet etmiştir.

Azınlıklar Avrupalı devletler tarafından maddi, hukuki, politik ve askeri yönlerden desteklenmiştir. Avrupalı devletlerden aldıkları güç ile önce Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı dönemlerde, sonrasında ise Mondros Mütarekesi ve ardından başlayan Milli Mücadele safhasında isyanlara ve katliamlara hız kesmeden devam etmişlerdir. Yapılan katliamlara sessiz kalmamış ve her iki tarafında güvenliği için hareket edilmiştir. Ancak yapılan katliamlar Avrupa medyası tarafından kamuoyuna farklı şekilde lanse edilmiş, katliamı yapanın Türkler olduğu öne sürülmüştür. Günümüzde de bu iddialarında ısrarcı olmuşlardır. Bu hususta Türk bilim insanları ve arşivlerimiz bu iddiaların yalan olduğunu kanıtlamışlardır.

Bu çalışma, geçmişi Osmanlı Devleti'ne dayanan azınlıkların cemiyetlerinin geçmişi ve kurulma aşamalarını aynı zamanda Milli Mücadele döneminde yapmış oldukları faaliyetleri incelemek adına yazılmıştır. Çalışmada azınlıkların faaliyetlerini incelerken aynı zamanda bu faaliyetlerin arkasında yatan sebeplere de değinmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Millet Sistemi, Azınlık, Milli Mücadele, İsyenlar, Katliamlar*

Abstract:

Minority means that the people living in a community are less in number than others and are different from the people living in that community. The French Revolution, which started in 1789, and the weakening of the Ottoman Empire caused the uprising of the few in number. European states, wishing to take advantage of the political disorder caused by the revolution, tried every way to provoke minorities. The only goal of the European states was to realize the mega idea, establish a great Greece and revive Byzantium. In line with this goal, minorities have established societies. These societies were formed by Greeks and Armenians. In the background, European states provided financial, military and political support to the societies. With this support, minorities started rebellions and committed many massacres. All of the societies they established served these goals.

Minorities were supported financially, legally, politically and militarily by European states. With the power they received from the European states, they continued their rebellions and massacres without slowing down, first during the periods when the Ottoman Empire weakened, and then during the Armistice of Mudros and the War of Independence that started afterwards. The massacres were not kept silent and action was taken for the safety of both sides. However, the massacres were presented to the public differently by the European media, and it was claimed that the perpetrators of the massacre were the Turks. They still insist on these claims today. In this regard, Turkish scientists and our archives have proven that these claims are lies.

This study was written to examine the history and establishment stages of the associations of minorities dating back to the Ottoman Empire, as well as their activities during the War of Independence. While examining the activities of minorities, the study also aims to touch upon the reasons behind these activities.

Keywords: *Ottoman Empire, Nation System, Minority, War of Independence, Rebellions, Massacres*

GİRİŞ

Yakınçağın başında Osmanlı Devleti 4 milyon km² ve 25 milyon nüfuslu bir imparatorluk haline gelmiştir. Toprak bakımından dünyanın en büyük imparatorluğu olan Osmanlı Devleti, Anadolu, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya (Eflak-Boğdan), Arnavutluk, Karadağ, Yunanistan, Kafkasya, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Mısır, Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Akdeniz'in doğusunda Girit ve Kıbrıs adalarını da içine alan Ege denizinin hemen hemen bütün adalarını da içine almaktadır. İmparatorluğu Türkler genişletip, korumuşlardır. Türklerin idaresini kabullenmiş olan Grekler, Latinler, Slavlar, Çerkezler, Gürcüler ve Ermeniler, Sami kökenli olan Arap ve Yahudiler yaşamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı imparatorluğunda din ve kültür birliği sağlanamamıştır.¹ Bahsedilen bu unsurlar "Millet Sistemi" olarak adlandırılan sisteme tabi tutulmuşlardır.²

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinin ardından Ortodoks Rumlarını yeniden teşkilatlandırmıştır. Kendi adetleri üzerine bir patrik seçmelerini istemiştir. Böylelikle kilise başkanları, ruhban kesim ve şehirde yeniden toplanan halk, laik sınıftan olan Georgis Skolarios'u "Gennadios" adıyla patrik olarak seçmişlerdir. Gennadios, Türk hâkimiyeti altında bulunan ilk İstanbul Patriği olmuştur. Sonraki süreçte Fatih, ilk Patrikhane makamı olarak, Havariyyün Kilisesi'ni yaptırmıştır. Hristiyan halka hoşgörülü davranmış olan Fatih, bu halklara çeşitli imtiyazlar ve kapitülasyonlar vermiştir. Fatih'ten sonra gelen padişahlarda onun siyasetini takip etmişlerdir. Ancak devletin duraklama ve gerileme dönemlerinde kapitülasyon almış bazı devletler, Hristiyan tebaa üzerinde aktif bir koruma hareketi oluşturmuş ve verilen kapitülasyonlar ile dini imtiyazları karıştırmışlardır. Bu dönemlerde kapitülasyonlar ve verilen yeni imtiyazlar baskı yoluyla alınmış, devlet işlerine karışmak için kullanılmıştır.³

Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik fikirleri, 1797 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde yayılmaya başlamıştır. Milliyetçiliğin ilk aşılama girişimi olan yabancı propagandası, siyasi maksatla olmuştur. Bu maksatla hareket eden Napolyon Bonapart, Avusturya ile Campo Formio antlaşmasını imzalayarak Akdeniz'i Fransız gölü haline getirmeyi hedeflemiştir. Mısır'ı alıp ardından İyonya adalarına yerleşerek orada yaşayan Rum halkı Osmanlı hükümetine karşı ayaklandırmıştır. Fransa ve Osmanlı devletleri arasında Mısır'ın işgali ile başlayan buhranın çözülmesinden sonra da Osmanlı halkı arasında milliyetçilik propagandası devam etmiştir.⁴ Napolyon'un Osmanlı topraklarına ilgi duymasının sebebi bu topraklarda Hellen Devleti'ni kurmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Napolyon, "Chasseurs d'Orient" (1802) ve "Regiment Albanais" (1807) adlı askeri birlikler oluşturmuştur. Napolyon'un bu girişimleri önüne geçilemeyen sosyal ve siyasi değişimlerin başlangıcını oluşturmaktadır. Onun bu girişimleri sonucunda Balkanlar'da ortaya çıkmaya başlayan ayaklanmalar siyasi ve ideolojik nitelik kazanmaya başlamıştır.⁵ Bu olay Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da kurmuş olduğu düzeni derinden etkilemiş ve bu etki diğer Hristiyan olan Balkan halkları üzerinde de etkisini göstermiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiği zaman Balkanlar'da askeri ve siyasi olaylar sonucunda, bölgenin siyasi haritası yeniden oluşturulmuştur. 1878 Berlin Antlaşması ile Karadağ, Sırbistan ve Romanya devletleri ortaya çıkmaya başlamıştır. 1908 yılına gelindiği zamanda Bulgaristan'ın bağımsız olmuştur. Balkanlar'da yaşanan bu gelişmeler 19. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da yaşamını sürdüren Ermeni ve Rum halkıda etkilemeye başlamıştır. 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı esnasında Anadolu'nun belirli yerlerinde ve İstanbul'da başlayan hareketlilik sonrasında isyana dönüşmüştür. Anadolu'da yaşayan Ermeniler düzensiz askeri birlikler ile Rusya'nın tarafına geçmişlerdir. Bu dönemde devlete zor zamanlar yaşatan Ermeniler, meclis kararı ile 27 Mayıs 1915'te çıkarılan "Sevk

¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 1.

² Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, (Ankara: TÜRKAR Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, 2003), 9.

³ Süreyya Şahin, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *Diyana İlmî Dergisi*, 28 /2, (Mart 1992), 41.

⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 101-102.

⁵ Yavuz Özdemir vd., "Osmanlı Coğrafyasında İlk Devrimci Örgüt: Philiki Etery", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/14, (Aralık 2017), 14.

ve İskân Kanunu” ile tüm hukuki hakları gözetilerek ve onlara mağduriyet yaşatmayacak şekilde Suriye ve Irak bölgesine yerleştirilmişlerdir.⁶

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’ndan yenik bir şekilde ayrılmıştır. İtilaf devletleriyle ateşkes antlaşması yapmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 yılında imzalamış olduğu antlaşma ile kendi toprakları üzerindeki tüm otoritesini kaybetmiştir. Avrupalı devletler Mondros Ateşkes Antlaşması’nın 7. ve 14. maddelerini gerçekleştirmek için azınlıkları kullanmıştır. Böylece yapacakları işgallere hukuki bir zemin oluşturmuşlardır. Ateşkesin ardından 1 Kasım 1918’de itibaren İtalyan, İngiliz ve Fransızlardan oluşan İtilaf devletleri işgal hareketlerine başlamıştır. 15 Mayıs 1919’dan itibaren de Yunan birlikleri işgal hareketlerine başlamıştır. Bunun yanında 10 bin silahlı Ermeni birlikleri Anadolu’nun güneyindeki Fransız işgalini desteklemişlerdir. Yaklaşık 20-30 bin Pontusçu Rumlarda Karadeniz bölgesinde Osmanlılara karşı silahlanmışlardır. Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmadan önce yapılan gizli antlaşmalar ile yapılan paylaşım, Mondros’un imzalanmasından sonrada tek tek yerine getirilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda İtilaf devletleri Anadolu’da bulunan azınlık kuvvetleri tarafından da desteklenmiştir. Azınlıkların desteği işgali kuvvetlerin işini kolaylaştırmıştır.⁷

Uzun yıllardır Anadolu topraklarında Türklerle birlikte hoşgörü içerisinde yaşayan gayrimüslimler ülkeye hâkim olmaya kalkışmışlardır. İttihatçıların ülkeyi terk etmesinden sonra idareyi eline alan Osmanlı Devleti olup bitenler karşısında çaresiz durumda kalmıştır. Yapılan ateşkes antlaşması savaştan yıpranmış halk için başlangıçta olumlu bir gelişme gibi görünmüştür. Çünkü hükümet tarafından yapılan propaganda ve halkın bu antlaşmanın hassasiyetle yapıldığını düşünmesi endişe edecek bir durumun olmadığını gösteriyordu. Antlaşmanın neyi amaçladığını ve olası sonuçları gören Mustafa Kemal ilgilileri defalarca uyarmıştır. Türkler Wilson ilkelerine göre bir antlaşmanın yapılacağını ümit ediyorlardı. Wilson ilkelerinin 12. Maddesi Türklere kendi milli iradelerine ve milli karakterlerine uygun olarak kendi topraklarında özgürce yaşama hakkı sunmaktadır. Ancak Mondros’un imzalanmasından sonra 12. Maddenin kolaylıkla uygulanamayacağı ortaya çıkmıştır. Mütarekeden sonra azınlıklar ülkede teşkilatlar kurarak Türkler için etnik temizlik hareketlerine başlamışlardır.⁸

1. OSMANLI’DA MİLLET SİSTEMİNİN BOZULMASI VE MODROS MÜTAREKESİ’NİN İMZALANMA SÜRECİ

1. 1. Osmanlı’da Azınlıklar ve Millet Sistemi’nin Bozulma Süreci

19. yüzyılda Fransız Devrimi’nin de etkisiyle dini azınlıklar sorunu önemini kaybederken, ulusal azınlıklar sorunu önem kazanmıştır. Ağırlıklı olarak Avrupa’yı etkileyen ulusçu hareketler Osmanlı toplumunda da yankılanmaya başladı ve birbirlerinden hem dinsel hem de mezhepsel olarak ayrılan Osmanlı toplumları etnik ve kültürel farklılıklara vurgu yaparak dini haklar yerine politik haklar talep etmeye başlamışlardır.⁹

Osmanlı Devleti 19. yüzyıldan itibaren gayrimüslimleri bahane eden devletler tarafından baskı altına alınıyordu. Bundan dolayı Osmanlı Devleti Gayrimüslimler ile ilgili değişiklik yapmak mecburiyetinde kalmıştır. 3 Kasım 1839 yılında padişah, bakanlar ve bunların yanı sıra Rum ve Ermeni patrikleri ve Yahudi Hahamının da bulunduğu Gülhane Hatt-ı Hümayun’da Müslümanlar ve Gayrimüslimlerin hakları eşitlenmiştir. Bu değişiklikler Osmanlı hukuk sisteminde kökten yapılacak olan değişikliğin başlangıcı olacaktır.¹⁰ Birlik ve kardeşlik düşüncesi ile yapılan yenilikler Gayrimüslimlerin kendi iş içlerini serbestçe yönetme hakkını elde etmelerini sağlamıştır. Aynı zamanda yine yapılan yenilikler ile imparatorlukta yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim halkın benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkararak Müslüman toplumdan kopmalarına sebep olmuştur. 19 yüzyılda İngiliz misyonerlerinin çalışması neticesinde Ermeni milletinden kopmalar yaşandı. Ve

⁶ Hikmet Öksüz vd., *Pontus Meselesi Olaylar, Algular ve Gerçekler*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2019), 6.

⁷ Nurhan Aydın, *Milli Mücadele’de Kuruluşlar ve Yerel Faaliyetler*, (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 1-2.

⁸ Refik Turan, vd., *Atatürk İlke ve İnkılapları*, (Ankara: Yargı Yayınevi, 2014), 61.

⁹ İzzet Çıvgın, *Azınlıklar Sorunu*, (Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi, 2012), 297-298.

¹⁰ Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, 17.

15.000 Ermeni'den oluşan Ermeni Protestan cemaati oluşmuştur. Yeni kurulan cemaat Osmanlı millet sistemini kopararak, Büyük Britanya ve Prusya'nın koruması altına girdi. Ermenilerin yanı sıra Ortodoks kilisesi, Bulgar kilisesi, Romen kilisesi de Ermeniler gibi benzer yol izledi ve millet sisteminden kopmaya başlamışlardı. Süryani ve Keldani topluluklarının da millet statüsü kazanmaları Osmanlı millet sistemini karmaşık hale getirmiştir. Millet sistemi Osmanlı'nın parçalanmasında simge görevi görmüştür.¹¹

1. 2. Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması Ve Milli Mücadelenin Başlaması

1. Dünya Savaşı'nın sonu Eylül 1918 ayı ile birlikte savaşın sonu görünmeye başlamıştır. 29 Eylül 1918 yılında Bulgaristan İtilaf devletleri ile ateşkes antlaşması imzalayarak savaştan çekilmiştir. Ardından Almanya'nın da artık savaştan çekileceği anlaşılmıştır. 3 Kasım 1918 yılında da Osmanlı Devleti Almanya, Avusturya, Macaristan devletleri ile ateşkes antlaşması imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bahsedilen ülkelerin savaştan çekilmesi ile büyük savaş sona ermiştir. Savaş sonunda Almanya mağlup devlet sıfatıyla savaştan çekilmiştir. Bu durum Osmanlı'yı da etkilemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti askeri ve mali desteği Almanya'dan sağlamaktadır. Dolayısıyla bu durum Osmanlı'da hükümet değişikliğine neden olmuştur. 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştur.¹²

Ahmet İzzet Paşa, 29 Nisan 1916 yılında Irak Cephesi'nde esir olarak alınan ve Büyükkada'da tutuklu bulunan İngiliz General Townshend'in arabuluculuk teklifi kabul edilmiştir. Ardından 22 Ekim 1918 yılında Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthrop Limni Adası'nda bulunan Mondros Limanı'ndan Ahmet İzzet Paşa'ya mütarekenin imzalanmasında kedisinin görevlendirildiğini ve Osmanlı delegelerinin gönderilmelerini istemiştir. Mütarekeyi imzalamak için Osmanlı heyetinde; Bahriye Nazırı Deniz Albayı Rauf Bey (Orbay), Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet, Kurmay Yarbay Sadullah, Heyet Kâtibi Ali Beyden (Türkgeldi) gönderilmişlerdir. Görüşmeler 27 Ekim 1918 saat 09:30'da başlamış ve 27-30 Ekim 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilen beş oturumda gerçekleştirilmiştir. Mütarekenin 30 Ekim 1918 tarihinde saat 21:00'a kadar imzalanması gerektiği bildiren Rauf Orbay, hükümete ulaşmaya ve durumu bildirmiştir. Rauf Orbay, delegelerle aralarında istişare ettikten sonra anlaşmayı kabul etmiş ve 30 Ekim 1918 saat 20:03'te imzalanmıştır.¹³ Ancak mütarekenin 7. maddesi en çok tartışılan konular arasında olmuştur. Maddenin tam olarak neyi ifade ettiği anlaşılmadığı için görüşme ertesi güne bırakılmıştır. Ertesi gün 7. madde ile ilgili Galtrop tarafından bir açıklama yapılarak sadece karışıklık çıkan stratejik yerlerin işgal edileceğini bildirmiştir. 7. maddenin tam olarak neyi ifade ettiğini anlayamayan İstanbul hükümeti ve mütarekeyi imzalamakla görevli heyet İstanbul'un stratejik üst olarak kullanılmasını reddederek 7. maddeyi aynen kabul etmişlerdir. Bu madde gereğince İtilaf devletleri kendi güvenliklerini tehdit edecek bir durumda herhangi bir stratejik noktayı işgal edebilme imkânını elde etmişlerdir.¹⁴

Milli Mücadele, Mondros'un imzalanması ve parça parça ülkenin işgal edilmesiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde 19 Mayıs 1919'da başlayan ve 29 Ekim 1923 yılına kadar devam eden sürecin genel adıdır.¹⁵ Kurtuluş Savaşı'nın ilk kurşunu 19 Aralık 1918 günü Dört Yol'da atılmıştır. İlk kurşunu atan intikam almak için gelen Fransız üniformalı Ermeniler tarafından atılmıştır. 1916 yılında Londra'da Osmanlı'yı paylaşma planları yapılırken, Fransız temsilcisi George-Picot, İngiliz temsilcisi Sir Mark Sykes'in makamında Ermeni lideri Bogos Nubar ile bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma şartlarına göre Kilikya'da Türklerle çatışmak üzere bir Ermeni askeri birliği adında Doğu birlikleri denilen bir birlik oluşturulacaktır. Bu ordu Fransa'nın ileride gerçekleştirmek istediği küçük Ermeni devletinin temelini oluşturacaktır.¹⁶

¹¹ Çıvgın, *Azınlıklar Sorunu*, 297.

¹² Mahmut Akkor, "Mondros Mütarekesi'nin İmzalanma Süreci ve Mütareke Tutanaklarında Boğazlar Konusu", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırma Dergisi*, 11/21, (Mart, 2019), 6.

¹³ Cemal Kemal, "Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 12/46, (Haziran, 2010), 6.

¹⁴ Cengiz Şavklı - Tülay Aydın, *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler Ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Kahramanmaraş, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018), 16.

¹⁵ Aydın, *Milli Mücadele'de Kuruluşlar ve Yerel Faaliyetler*, 17.

¹⁶ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1998), 5.

2. RUMLARIN KURDUĞU CEMİYETLER VE FAALİYETLERİ

2. 1. Etniki Eterya Cemiyeti (Milli Cemiyet) Kuruluşu ve Faaliyetleri

Rumlar Etniki Eterya Cemiyeti'ni kurmadan önce Filik-i Eterya cemiyetini kurmuşlardır.¹⁷ Filik-i Eterya Cemiyeti 1814 yılında, iki Rum ve bir Bulgar tüccar tarafından Rusya'nın Odesa (Hocabey) liman şehrinde kurulmuştur. Cemiyetin kurucularından Ksanthos kurulan küçük cemiyetlerin Yunan isteklerine ulaşmada yeterli olmayacağı düşüncesindeydi. Kendisinin ifadesiyle: “Eski Yunan evlatları Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir kalıntısıdır. Osmanlı Devleti'nin elinde esir ve onursuz olarak yaşamaktadırlar. Bunları kurtarmak Yunan ulusu için en büyük bir hizmettir.” Bu sözünün neticesinde Eterya ton Filikon (Filik-i Eterya/ Dostluk Cemiyeti) adıyla bir örgüt oluşturdular. Aynı zamanda Batı Anadolu'da gizli mason cemiyetleri kurarak, işleyiş şartlarını benimsediler. Kurulan bu örgüt kısa bir zaman içinde Osmanlı topraklarında birden fazla şube açtı. İstanbul, İzmir, Sakız, Bükreş, Yaş, Yanya ve Trieste (Kuzeydoğu İtalya'da bir şehir) gibi mühim merkezlerde açılan şubeler örgütün hızla büyümesini sağladı.¹⁸

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Yunanistan, Yunan toplumunun geri alınmamış kısımlarını da kapsayacak şekilde krallığın genişletilmesi hususundaki kaçınılmaz tarihsel inanın ortaya çıkmaya başlamıştır. Politikacı John Kolettis, Kral Otho'yla birlikte Ocak 1844'te Ulusal Mecliste amaçlarını şöyle dile getirmiştir:

“Yvmainstall Krallığı, Yunanistan değildir; Yunanistan'ın sadece bir parçası, en küçük, en yoksul bir parçasıdır. Yunanlılar, sadece Krallık içinde oturanlar değildirler, aynı zamanda Yanya'da ya da Selanik'te, Serez'de ya da Edirne'de, İstanbul ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adası'nda, Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır. Helenizm'in iki büyük merkezi vardır. Krallığın başkenti Atina'dır. İstanbul, büyük başkent bütün Yunanlıların başkenti, düşü, umududur.”¹⁹

Etniki Eterya 12 Kasım 1894 tarihinde Atina'da 14 subay tarafından “Her şeye kadir Tanrı'nın ve büyük Yunanistan'ın adına...” sloganı ile gizli bir şekilde megola ideayı²⁰ gerçekleştirmek için kurulmuştur.²¹ Etniki Eterya Cemiyeti'nin etkinlik programının ana hatları şöyledir:

- Yunan toplumunun bütün olarak istiklalinin sağlanması.
- Batı Trakya, Selanik, Ege adaları, On İki Ada, Girit, Batı Anadolu, İmroz, Bozcaada ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a bırakılması
- Pontus Rum Hükümetinin tesis edilmesi
- İstanbul'un işgal edilmesinin ardından Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurulması ve megola ideanın gerçekleştirilmesi.²²

İstanbul ve Anadolu'da isyanlar çıkararak megola ideayı gerçekleştirmek için manipülasyon, silah nakletmek, çetecilik gibi etkinliklerde bulunan cemiyet patrikhane ve Yunanistan tarafından açık bir şekilde desteklenmektedir. Bunun yanında İngiltere cemiyet aleyhinde faaliyette bulunanları cezalandırarak arka planda destek sağlamıştır.²³

2. 2. Mavri Mira (Kara Baht) Cemiyeti ve Faaliyetleri

Rus Çarlığı tarafından kurulan ve desteklenen Etnik-i Eterya cemiyeti 1917'de çarlığın yıkılması ile destek bulamamış ve ortadan kalkmıştır. Aynı siyasi emelleri taşıyan ve bu emellerden vazgeçmek

¹⁷ Hülya Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), 128.

¹⁸ Necla Günay, “Filik-i Eterya Cemiyeti”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, (Ocak 2005), 274-273.

¹⁹ Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, çev. Halim İnal, (Ankara: Ayraç Yayınları, 2002), 15.

²⁰ Megali İdea: Yunanca “Büyük Fikir”, “Büyük Ülkü” anlamlarına gelmektedir. Yunan hedefleri olarak tasvir edilen Megali İdea 1798'den itibaren bu hedefin peşinde olan Yunanlıların emperyalist politikalarına verilen addır. Bu politika ile bağımsız Yunanistan, büyük Yunanistan ve Yunan imparatorluğu kurmayı amaçlamışlardır. Bknz. Oğuz Kalelioğlu, “Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 11/41, (Mayıs 2008), 108.

²¹ Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, 128.

²² Selahattin Salıslık, *Tarih Boyunca Türk- Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya*, (İstanbul: Kitap, 1968), s. 29.

²³ Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, 130.

istemeyen Fener Rum Patrikhanesi megalı ideayı gerçekleştirmek için İngilizlerin desteğini alarak Mavri Mira Cemiyeti'ni kurmuşlardır.²⁴ Doğruluğu kanıtlanmış bilgilere göre Rum Patrikhanesinde Mavri Mira adında bir heyet kurulmuştur. Bu heyetin başkanı Patrik Vekili Droteos ve vekilleri: Atenagoras, Enez Metropolitidi, Yunan Kaymakamı Giritli Katekhakis, Katelopulos, Dipasimas, Ayınpa, Polimitis, Siyari adındaki kişilerden oluşmaktadır. Heyete talimatları veren Venizelos'tur. Rumların ve Yunan Hükümeti'nin yardım paralarıyla pek kuvvetli birikimi vardır.²⁵ Bu cemiyetin içinde olan ve cemiyeti destekleyen komisyonların başında Yunan Kızılhaç'ı ve Göçmenler komisyonu gelmektedir. Fener Rum Patrikhanesi'nden de büyük oranda destek görmektedirler.²⁶ Bunların yanı sıra Ermeni Patrik'i Zaven Efendi de bu cemiyet ile çalışmaktadır. Rum okullarının izci kuruluşları tümüyle Mavri Mira Cemiyeti tarafından yönetilmektedir.²⁷ İzci teşkilatı Rum okullarında önceleri Osmanlı Devleti tarafından kurulmuş sonradan terk edilmiş teşkilattır. Bu teşkilat terkedildikten sonra tamamen Mavri Mira heyetinin eline geçmiştir. İzci teşkilatı, İstanbul, Bursa, Bandırma, Kırkkilise, Tekfur Dağı ve çevresinde etkili olmuştur. Bu teşkilatta çocuklar, yirmi yaşını geçmiş gençler de bulunmaktadır.²⁸

Mustafa Kemal Atatürk Mavri Mira Cemiyeti'nin amacını Nukut'ta şu sözlerle açıklamaktadır:

*"Görevi, Osmanlı vilayetleri çerçevesinde çeteler kurmak, mitingler ve propagandalar yapmaktır. Yunan Salibiaböeri de Mavri Mira Cemiyeti'ne üyedir. Onun da görevi muhacirlere bakmak adı altında perde arkasında çeteler kurarak, saldırı bareketini düzenlemektir. Bundan hareketle tıbbi yardım adı altında silah ve cephane malzemelerini Osmanlı Devleti topraklarına getirmişlerdir."*²⁹

Bu cemiyete bağlı Rum çeteleri İstanbul başta olmak üzere Marmara ve Ege bölgelerinde katliam, baskı ve hırsızlık yaparak bu bölgelerde yaşayan Türk halkını göç etmeye zorlamışlardır.³⁰ Tıpkı Mavri Mira gibi Kardos Komitesi' de Venizelos'un talimatıyla kurulmuştur. Kardos, Mavri Mira'nın bir kolu olarak çalışmıştır. Venizelos'un talimatıyla Rum Muhacirleri Merkez Komisyon'u adını almıştır. Bu komisyon, Atatürk'ün Nutuk'ta bahsettiği gibi muhacirlere bakmak adı altında yürütülen çetecilik faaliyetlerini yürütmüştür. Komisyonun şubesi İstanbul'da açılmıştır. Açılmasının en mühim sebebi Anadolu'ya ve Trakya'ya gönderilmesi planlanan çetelerin daha yakından takibinin yapılması ve istenilen bölgeye nakledilmesi planlanmaktadır.³¹ Mavri Mira örgütünün Kocaeli bölgesinde bulunan çetecilik faaliyetlerini Şili'de bakkallık yapan kurmay subayının idare ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla Atatürk'ün Mavri Mira'nın üzerinde yoğunlaşmış, dikkat çekmesi boşuna değildir. Zira İstanbul ve çevresinde Rum çetelerinin katliamlarının arttığı bölge Şili olmuştur.³²

2. 3. Pontus Rum Cemiyeti ve Faaliyetleri

Pontus, Grekçe "deniz" anlamına gelmektedir. Eski çağlarda Karadeniz, "Pontus Euxinos" olarak anılmaktadır.³³ Bölgede yaşayanlara "Pontuslu" denmiştir. Pontus adı genel itibariyle Karadeniz ve kıyıları için kullanılan bir ifadedir.³⁴ Pontus Krallığı M.Ö.301-20 yılları arasında Doğu Karadeniz kıyılarında İran'dan gelmiş olan "Mihtridates" sülalesi tarafından kurulmuştur. Genelde Kafkas kökenli ve Anadolu içlerinden gelmiş olan Pontus halkının başkenti Trabzon'dur.³⁵ Pontus meselesinin oluşmasında 20. yüzyılın başlarında Anadolu'da bulunan yabancı devletlerin kurmuş

²⁴ Kalelioğlu, "Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea", 108.

²⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: III Vesikalar*, (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1969), 899.

²⁶ Muhittin Gül, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ankara: Barış Platin Kitapevi, 2010), 52.

²⁷ Yücel Özkaya vd., *Milli Mücadele Tarihi Cilt I*, (Ankara: Burgaz Matbaası, 2002), 119.

²⁸ Milli Savunma Başkanlığı Askeri Tarih Arşivi, ATASE, No. 5-0-56, Gömlek No. 110-9-1-11, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

²⁹ Atatürk, *Nutuk Cilt: III Vesikalar*, 899.

³⁰ Turan vd., *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, 62.

³¹ Kürşad Karacaçil, "Bir Yunan Gizli Cemiyeti: Kardos", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 105/207, (Aralık 2013), 455-456.

³² Kalelioğlu, "1918-1930 Türk Yunan İlişkileri", 34.

³³ Fahri Kılıç, Milli Mücadelede Pontus Rum Sorunu, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 12, 1993.

³⁴ Kemal Çelik, "Gümüşhane ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8, (Aralık 2019), 144.

³⁵ Kalelioğlu, "1918-1930 Türk Yunan İlişkileri", 35.

oldukları örgüt, cemiyet, komitelerin çalışmaları büyük rol oynamıştır. 1904 yılında Merzifon'da Amerikan kolejinde bulunan Rum öğrenciler evvelden kurmuş oldukları Rum İrfanperver Kulübü ve Pontus İdman Kulübü'nü birleştirerek Pontus Cemiyeti'ni oluşturmuşlardır. Pontus Cemiyeti, Milli Mücadele döneminde aktif olarak faaliyet göstermiştir. Cemiyet, Trabzon, Ordu, Giresun, Samsun, Sinop, Zonguldak, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat ve Sivas bölgelerini de içine alarak Pontus Cumhuriyeti'ni kurmayı hedeflemişlerdir.³⁶ Bu hedef doğrultusunda bastırdıkları haritalarda merkezi Samsun olmak kaydıyla, bahsedilen şehirlere 30 bin Rum getirmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nı devam ettiği zamanlarda bu Rumlar, Osmanlı'ya karşı sabote ve casusluk faaliyetinde bulunmuşlardır. Ancak Rusya'nın savaştan çekilmesi ve Osmanlı'nın üstün duruma gelmesiyle cemiyet tekrar gizli bir şekilde faaliyet göstermiştir.³⁷

1908 yılında Pontus Cemiyeti İstanbul'da gizli bir şekilde kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı Batum'dan İnebolu'ya kadar olan bütün bölgelerde Rum-Pontus Devleti'ni kurmaktır. Cemiyet Fener Rum Patrikhane'si tarafından korunuyor ve kilisedeki gençlere Pontus fikri benimsetiliyordu. Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte bunu fırsat bilen Rumlar, Bafra, Çarşamba ve Samsun bölgelerindeki Rum köylerinde silahlar depolamış ve bu silahları Rum halka dağıtarak çeteler oluşturmaya başlamışlardır.³⁸ Doğu Karadeniz'de bulunan Pontuşçular, Venizelos iktidara geldikten sonra 1910 yılında eylem alanında kendini göstermeye başlamış ve Rum çeteleri, bahsedilen bölgelerde Türk nüfusunu azaltmak amacıyla Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır. Amerikan gazetesi Atlantis'te 29 Eylül 1910 yılında yer alan haberde Pontuşçuluğun amacını ve faaliyetlerini açıkça belirtmiştir: “Şimdi durmak vakti değildir. Genç iseniz Yunan ordularına asker olunuz, değilseniz bağış veriniz de Türklerin başlarını ezeelim”³⁹

Mustafa Kemal Atatürk Pontus meselesinden şu şekilde bahsediyor:

“1840 senesinden beri, yani üç çeyrek asırdan beri, Rize'den İstanbul Boğazı'na kadar Anadolu'nun Karadeniz havzasında, eski Yunanlılığın canlandırılması için çalışan bir Rum zümresi mevcut idi. Amerika Rum göçmenlerinden Rahip Klematyos namında biri, ilk Pontus toplantı merkezini İnebolu'da, bugün halkan Manastır tabiri ettikleri bir tepede kurmuştu. Bu teşkilat mensupları zaman zaman münferit eşkıya çeteleri şeklinde faaliyet icra ediyorlardı. Harbi Umumi esnasında hariçten gönderilip dağıtılan silah, cephane, bomba ve makinelî tüfeklerle Samsun, Çarşamba, Bafra ve Erbaa Rum köyleri adeta bir silah deposu halini almıştı.”⁴⁰

Görüldüğü üzere Pontuşçuluğun ortaya çıkışı ve gelişimi iki aşamalı şekilde cereyan etmiştir. Dini kuruluşlar ve onların güdümündeki din adamlarının etkisi, aynı zamanda yabancı kurum ve idareciler Rumların faaliyetlerine önemli miktarda destek vermişlerdir.⁴¹ Karadeniz Bölgesi'nde İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı metropolitlerin idari merkezleri de Yunanistan tarafından yönlendirilmektedir. Yunanistan bölgede Pontuşçuluğun öncüsü olmuştur.⁴² Balkan harpleri başlamadan önce 7 Ekim 1909 yılında yaklaşık 20 kadar Rum'un Sada-yı Millet gazetesi kurması ve Serbesti gazetesi yazarları makale konusunda Ahrar Cemiyeti'ne yardım edecekleri ve kadro dışında kalan memurlardan “Mağdurin-i Osmaniye” isminde bir cemiyet kurulduğu bilgisi alınmıştır.⁴³ 1910 yılında ise Venizelos Patrikhane'ye Yunanistan ile birleşmeyi teklif etmiş, böylece Yunanistan-Patrikhane işbirliğini resmi hale dönüştürmeyi amaçlamıştır.⁴⁴ Böylece Hıristiyanlık meselesi ile başlayan “Rum Pontus” meselesi 1912-1913 Balkan Savaşlarının başlaması ile birlikte Yunanlılık meselesi haline gelmiştir.⁴⁵

³⁶Yüksel Küçükler, *Pontus Meselesi Olaylar, Algular ve Gerçekler*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2019), 96.

³⁷Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, (İzmir: Bilgi Yayınevi, 1975), s. 171.

³⁸Yücel Özkaya vd., *Milli Mücadele Tarihi C.I*, 120.

³⁹Kadir Akıncı, *Milli Mücadele Döneminde Pontus-Rum Faaliyetler*, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, s. 8, 2017.

⁴⁰Kemal Atatürk, *Nutuk II (1927)*, (Ankara: Kaynak Yayınları, 2007), 158.

⁴¹Hadiye Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, (Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010), 30.

⁴²Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, 35.

⁴³Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi [DH.EUM.THR], No. 11, Gömlek No. 18, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

⁴⁴Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, 35.

⁴⁵Aydın, *Milli Mücadele'de Kuruluşlar ve Yerel Faaliyetler*, 109.

Samsun merkezli Pontus Devleti'ni kurmak hayaliyle yola çıkan Rumlar, daha sonra bu devleti Yunanistan ile birleştirmeye planlamaktadırlar. 1. Dünya Savaşı'nda Rusların Trabzon'u işgal etmesi üzerine Ruslar tarafından silahlandırılan 2000 kişilik Pontus çeteleri ve çete reisleri Vasil Usta ve Dimitrios Haralambidis öncülüğünde köylere baskınlar düzenleyerek, Türkleri katletmeye başlamışlardır. Rus çarlığının yıkılmasının ardından Pontus çetelerine İngiltere ve Yunanistan destek vermiştir. Venizelos Pontus çetelerine destek verirken amacını ustaca saklamış ve diplomat kurnazlığı ile hareket etmiştir. Venizelos, müttefiklere karşı asıl hedefini gizleyerek aynı zamanda da Ermenilerle işbirliği yapıp Türkleri iki ateş arasında bırakmayı amaçlamıştır.⁴⁶

Pontusçuluk faaliyetlerine Yunanlıların yanı sıra İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılar destek vermişlerdir. 1927 tarihli arşiv belgesinde bulunan Pontus Raporu İngilizlerin Pontusçu yaklaşımalarını ve faaliyetlerini şu şekilde açıklamıştır:

*"İngilizler Doğu Anadolu bölgesinde Kürtleri ayaklandırmaya çalışmışlardır. Bu girişimleri başarısız olunca Pontus Rum Hükümeti kurma vaadi ile Rusya'da bulunan Rum ve Ermeni tebaayı Samsun'a getirmişler ve Türk-Kafkas ordusunda bulunan silahları dağıtarak, silahlandırdıkları çeteleri sahile indirmişlerdir. Samsun'da bulunan Haralambus adındaki Rum, çete oluşturmuş ve oluşturduğu çeteye Batum'daki Rumlarda katılım sağlamıştır. Aynı zamanda sahile inen Rum çetelerin mühimmatları da İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Soilter tarafından tedarik ediliyordu."*⁴⁷

Mustafa Kemal Canik Mutasarrıflığından olayların düzenli ve doğruca bildirilmesini talep etmiştir.⁴⁸ Bu talep üzerine Yüzbaşı Soilter'in Samsun'da bulunduğu zaman dilimi içerisinde Rum ve Ermenilerin her türlü taşkınlıkları yapmasına göz yumduğu 15. Fırka tarafından bildirilmiş ve bölgeye başka bir subayın gönderilmesi talep edilmiştir.⁴⁹ Her ne kadar Türkler baskı ve katliamları bildirmişseler de Rumları destekleyen İngilizlerde bu iddiaları çürütmek ve yapılan faaliyetleri meşrulaştırmak için 2 Aralık'ta Times gazetesinde Türklerin aleyhinde yazı yayınlamış ve Ermenilere yapıldığı gibi Mustafa Kemal'le birleşen Türk haydutları Pontusçulara da kadın ve çocuk ayırmaksızın Doğu Karadeniz'de Rumları öldürdüklerini yazmış, yardım için 350 bin pounda ihtiyaç olduğunu ilan etmişlerdir.⁵⁰

Pontusçuluk faaliyetlerine destek veren Fransa, 1917 Ekimine Pontusçuların Milli Merkezi'ne ev sahipliği yapmış ve Anadolu'ya Rumların yerleştirilmesi hususunda aktif rol oynamıştır. Amerika'nın bölgedeki faaliyetleri ise misyonerlik ve dini propaganda aynı zamanda siyasi destek şeklinde kendini göstermiştir.⁵¹ Amerika bu faaliyetlerini Merzifon'daki Amerikan Koleji vasıtasıyla sürdürmüştür. Bu sayede Pontusçuların ilk teşkilat merkezi de bu kolej olmuştur.⁵² Aynı zamanda Ermeniler de kurulmayı planladıkları Büyü Ermeni Devleti'nin sınırları içerisine Trabzon'u da katmak için Amerika'nın desteğini almışlardır.⁵³ Misyonerlik faaliyetleri ile Rumlara her zaman desteğini esirgemeyen Amerika, 25 Ekim 1920'de Merzifon Amerikan Koleji müdür White'ın Frederik Godsel'e yazdığı mektup bunun en önemli kanıtıdır. White mektubunda: *"Hristiyanlığın en büyük düşmanı ve sürekliliği olarak rakibi İslamiyet'tir. Türkiye en güçlü Müslüman devlettir. Amacımızı gerçekleştirmek için gerekirse 500 yıl duracağız."* İfadelerini kullanmıştır. Aynı zamanda bu cümleler uzun yıllar boyunca süren Müslüman düşmanlığının da bir ispatı olmuştur.⁵⁴ Pontus çete faaliyetlerinin Avrupalı devletler tarafından desteklenmesi ve bölgedeki asayişin giderek daha da kötüye gitmesi aynı zamanda alınan tedbirlerin yetersiz görülmesinden dolayı 24 Nisan 1920'den sonra Merkez Ordusu kurulmuştur. On bin kişilik ordu Rum çetelerinin saldırılarını 1921'de bastırmaya başlamıştır. Aynı

⁴⁶ Kalelioğlu, "1918-1930 Türk Yunan İlişkileri", 37.

⁴⁷ Cumhuriyet Arşivi, CA, No. 62, Gömlek No. 9, 15a.

⁴⁸ Milli Savunma Başkanlığı Askeri Tarih Arşivi, ATASE, No. 110-9-1-11, Gömlek No. 5-0-31.

⁴⁹ Milli Savunma Başkanlığı Askeri Tarih Arşivi, ATASE, Dahiliye Nezareti, [ISH], No. 77, Gömlek No. 55.

⁵⁰ Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, 78.

⁵¹ Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, 84-85.

⁵² Mehmet Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6/1, (Mart 2021), 19.

⁵³ Kamil Erdaha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1975), 188.

⁵⁴ Mikail Kolutek, Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 961, 2017.

zamanda Samsun'da bulunan metropolit ve papazlar, yapmış oldukları bölücü çalışmalarından dolayı İstiklal Mahkemesine gönderilmişlerdir.⁵⁵

3. ERMENİLERİN KURDUĞU CEMİYETLER VE FAALİYETLERİ

Ermenilerin tarihi ve kökeni ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. 1930'lara kadar Urartulardan geldiklerine dair tezler Urartu dili çözülünce gerçekliğini yitirmiştir. Ancak "Ermeni" olarak adlandırılan kesim kendilerine Ermeni değil "Hay" adını vermektedirler. Memleketlerine ise "Hayasdan" demişlerdir. Ermeniler ve Gürcüler bu adı dini inanışlarına göre Tevrat'a dayandırmakta ve soy ağacı Nuh peygamberin oğlu Yasef'e kadar ilerleyen Hay'dan bahsedilmiştir. Ermeni tarihçilerinden Ghevond Alişan'da⁵⁶ kendisinin Ermeni değil Hay olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷

Ermenilerin hayalini kurduğu "Büyük Ermenistan" Devleti'ni kurma istekleri 16. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve fiilen yıkılmaya başladığı dönemde kendi geçmişlerini araştırmış ve hayalini kurdukları devleti kurmak için heveslenmeye başlamışlardır. Kötü muamele yapıldığı iddiasıyla diğer azınlıkların yaptığı gibi Ermenilerde cemiyetler kurmuşlardır. Bu cemiyetler. Hınçak Cemiyeti, Hayırseverler Cemiyeti, Fedakârlar Cemiyeti, Kilikya Cemiyeti, Araratlı Cemiyeti ve Ermeni Müttehit Cemiyeti'dir.⁵⁸ Yahudi ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne düşmanca yaklaşımlarının diğer bir sebebi de şudur: 1876-1878 tarihlerinde Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i fiilen işgal etmesi ve Osmanlı Devleti'nin güçsüz durumda olmasından dolayı bölgeye müdahale edemeyişi, ardından Avusturya mallarının boykot edilmesi Rum ve Ermeni tüccarların işlerinin bozulmasına neden olmuştur. Dolayısıyla boykottan zarar gören Rum ve Ermeni tüccarlar olmuştur.⁵⁹ Ermenilerin Büyük Ermenistan hayali Erzincan ve Erzurum'da kiliseye bağlı okulların açılması ile hayalden öteye geçmiş ve faaliyette bulunma aşaması başlamıştır.⁶⁰

Islahat ve Tanzimat fermanlarının ardından Ermeniler Osmanlı topraklarında Hayır Kurumları ve Cemiyetler kurmuşlardır. Bu kurulan cemiyetler okullar, yurtlar, yetimhaneler, hastaneler ve spor tesisleri açmış böylece kültür, beden ve toplumsal kalkınma ve yardımlaşmayı amaçlamıştır. Ermenilerin açmış oldukları cemiyetin ilki 1851 yılında Kilikya'ya gönderilmiş olan Mıgırdıç Kirimyan tarafından kurulmuş olan "Ser (Aşk) cemiyetidir. Bu cemiyet Kilikya'da bağımsız Ermeni Devleti kurmayı amaçlamıştır. Cemiyetin amacı Patrik Varyebatyan tarafından destek görmüştür böylece cemiyet, Zeytun, Haçin ve Göksu'da şubeler açmaya başlamıştır. Bu cemiyet hızla yayılma göstermiş, sadece Zeytun ve Haçin'de ki Ermeniler değil Osmanlı'da yaşayan diğer Ermenilerde bağımsızlık için çalışmaya başlamıştır.⁶¹

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl içte ve dışta büyük sorunlarla uğraştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde yapılan savaşlar başarısızlıkla sonuçlanmış ve bunun sonucu olarak da ülkenin ekonomisi ve asayişi bozulmuştur. Aynı zamanda ülke içinde isyanların başlaması Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerin karşısında saygınlığını kaybetmesine yol açmıştır. Avrupalı devletler tarafından "Hasta Adam" olarak görülmüştür. Bundan dolayıdır ki 19. yüzyıla kadar azınlıklarla alakadar olmayan gerek Rusya gerekse diğer devletler bu yüzyıldan itibaren azınlıkların koruyucu ve kollayıcısı olma vasfını ellerine almışlardır. Azınlıkların koruyucusu olan Avrupa devletleri Ermenilerin yaptığı katliamları meşru göstermek için kamuoyunda "Türkler zulmediyor" şeklinde lanse etmiş ve Ermenileri "Mazlum Hristiyanlar" şeklinde göstermişlerdir.⁶² Savaş esnasında herkes acı çeker ancak Doğuda yaşayan Ermeniler ne katliama maruz kalmış ne de dışlanmışlardır. Bu iddianın yalan olduğu

⁵⁵ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, 172.

⁵⁶ Ghevond Alişan: Ermeni şair, filolog, tarihçi, coğrafyacı, tercüman, etnograf. Ermeni bilimi olan Armenolojinin gelişimine katkı sağlamıştır. https://westernarmeniatv.com/tr/history_tr/1820-yilinin-bu-gunu-ghévond-alışan-dunyaya-geldi/, erişim: 03.01.2024.

⁵⁷ Yunus Zeyrek, *Bu Dosyayı Kaldırıyorum*, (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2007), 42.

⁵⁸ Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Turan Kitapevi, 1982), 94-95.

⁵⁹ Ahmet Yusuf Yılmaz, "Millî Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri", *Turkish-Social Sciences*, 15/6, (Ekim 2020), 3267.

⁶⁰ Aydın, *Millî Mücadele'de Kuruluşlar ve Yerel Faaliyetler*, 241.

⁶¹ Necla Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 163/163, (Şubat 2012), 22.

⁶² Emine Duran Pancar, 1909 Adana Ermeni Olayları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 7, 2004.

arşiv belgeleri ile kanıtlanmıştır. Aksine Osmanlı Devleti savaşı kaybettiğinde Müslümanları Ermenilerden koruyamamıştır. İngiltere Erzurum Konsolosu M. Graves New York Herald gazetesine verdiği röportajda; “Ermeni komiteleri kurulup, Ermenileri isyana teşvik etmemiş olsalardı, ne çarpışmalar olurdu nede bir tek Ermeni ölürdü.”⁶³ Soykırım iddialarına bir yanıt olarak yine Dr. Hepworth tarafsız olduğu kanaatine vardığı ve uzun yıllar boyunca Türkiye’de yaşamış olan Amerikan misyoner şefi ile yaptığı mülakatta, şef şu sözleri söylemiştir: “Amerikan kamuoyunun genel kanaati ki daha öncesinde bu kanaati bende paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik söz konusu değilken, hakaret ettikleri şeklindedir. Şimdi inanyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davransalardı yeryüzünde bir tek Ermeni bırakmazlardı.”⁶⁴

1. Dünya Savaşı’nın başladığı yıllarda İngiltere’nin propaganda çalışmaları savaşın kazanılması hususunda etkili olmuştur. Sadece savaş sürecinde değil, savaş sonrasında da Wellington House (Propaganda Evi) düzmece belgeler hazırlanmış, raporlar kullanmıştır.⁶⁵ Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı’ndan yenik olarak ayrılmış ve ardından 30 Ekim 1918’de İtilaf devletleri ile Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Bu mütareke ile Ermeni sorununda yeni problemler ortaya çıkmıştır. Mütarekenin Ermenilerle alakalı maddeleri şunlardır: 4. Madde: Bütün müttefik Ermeni esir ve askerleri İstanbul’da toplanarak Müttefiklere teslim edilecektir. 7. Madde: İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkına sahip olacaktır. 11. Madde: İran’ın kuzeybatısında ve Kafkasya’da bulunan Türk birlikleri geri çekilecektir. 24. Madde: Ermenilerin çoğunlukta buldukları illerden birinde karışıklık çıkarsa Müttefikler, bu illerin bir kısmını işgal edebileceklerdir.⁶⁶ Sözü geçen maddelerin yürürlüğe girmesi için Ermeniler, isyanın durdurulmaması, çete faaliyetlerine hız verilmesi, Müslüman halkın huzursuz edilmesi, öldürülmesi, göçe zorlanması, kervanlara ve yolculara saldırılarak karışıklık çıkarılması kararlarını almışlardır. Bu kararlar 26 Ocak 1896 ve 13 Ocak 1897 Ermeni Cemiyet toplantısında alınmış kararlardır. Bu kararların ortaya çıkışı Erzurum’da bir biriyle anlaşamayan iki Ermeni’nin kavga etmesi sonucunda Ermenilerden birisinin ölmesi sonucunda ölen Ermeni’ni cebinden çıkıştır. Ermeniler, Mütarekenin imzalanması ile bu maddeleri daha da acımasız şekilde uygulama başlamışlardır.⁶⁷

Mondros Mütarekesi’nin imzalanması ve mütareke maddelerine dayanarak Ermeni çeteleri daha da cesur hareket etmişlerdir. Kilis Kürdağı ve Cebel-i Bereket dağlarında bulunan Ermeni çeteleri dağdan inerek üç kola ayrılmışlardır. Antep, Maraş ve Kilis üzerinden Adana’ya doğru harekete geçmeyi kararlaştırmışlardır.⁶⁸ Ermenilerin yapacakları faaliyetler için para ve mühimmat Pontus Devleti kurma isteğinde olan Avrupa devletlerinden gelmektedir. Gelen yardımların kaynağı anlaşılammış ve Ermenilerin ihtiyacı için gönderilen paraların ne yolla geldiğinin ve kimlerin aracılığı ile Ermenilere dağıtıldığının araştırılması talep edilmiştir.⁶⁹ Bu talep doğrultusunda Adana’da Amerika’dan gelen paralar Haçin (Saimbeyli) Amerikan okulu Müdüresi Mivson Vantelli, Kumpanya Hekimi Ermeni Protestanı Filib, Adana’da Amerikan uyruklu Hekim Hasi tarafından Ermenilere dağıtılmakta olduğu anlaşılmıştır. Halep’e de yine para Amerika tarafından gönderilmiş ve Halep Amerikan Konsolosu tarafından dağıtılmıştır. Elazığ’da yine aynı şekilde Amerika’dan para yardımı gelmiş ve Alman Müesseseleri Müdürü Mösyö Ahman tarafından Amerikan Konsolosu ve Amerikan Misyoneri Mister Riger aracılığıyla Ermenilerin muhtaç ve fakirlerine para dağıtılmıştır.⁷⁰

Ermeniler mütarekeden sonra diplomatik adımlar atmak ve propaganda girişiminde bulunmak için Paris’e üç heyet göndermeye karar vermişlerdir. Bu heyetler: Bogos Nubar Paşa’nın başkanlığında giden “Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu”, Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Avedis Aharonyan’ın başkanlığında “Ermeni Cumhuriyet Delegasyonu” ve Kilikya’da bulunan

⁶³ Anadol, *Tarihîni Işığında Ermeni Dosyası*, 94.

⁶⁴ Kodaman, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası Ermeni Macerası”, *Bellekten*, 49/195, (Aralık 1985), 578.

⁶⁵ Resul Değirmenci, “Hadisat Gazetesi ve Ermeni Meselesi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 60/60, (2014), 7.

⁶⁶ İsmail Özçelik, “Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi”, *Ulakbilge*, 5/11, (Nisan 2017), 657.

⁶⁷ Bayram Kodaman, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası”, 577.

⁶⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, [BEO], No. 4546, Gömlek No. 340934, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

⁶⁹ Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt II, Ankara, s. 5.

⁷⁰ Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt II, s. 6-7.

Ermeni Katogigosu Paul Terziyan'ın başkanlığında kurulmuş olan "Din Adamları Delegasyonu" 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'nda "Onlar Şurası" na bir muhtıra vermişler ve Kafkasya'dan Akdeniz'e, Karadeniz'den Suriye'ye kadar olan bölgeleri içine alan Ermeni Devleti'nin kurulması teklifini sunmuşlardır.⁷¹ Ermeniler, savaş yılları boyunca kendilerine verilen sözün yerine getirilmesi için heyetler göndermiş ve başvurularda bulunmuşlardır. Ancak buldukları bu istekler İtilaf devletleri tarafından aşırı görüldüğü için istedikleri sonucu alamamışlardır. Ermeniler ile ilişkisini bitiren ilk devlet Rusya olmuştur. Çünkü Rusya Ermenistan'ın kendi sınırları içinde kalmasını "Ermenisiz Ermenistan" fikrini savunmuştur. Avrupalı devletler de bu kanaatte olmuş, Ermenileri işlerine yarayacağı zamanlarda desteklemiş, işlerine yaramadıkları zamanlarda da sorun çıkarmalarını istememişlerdir.⁷²

3. 1. Hınçak-Taşnak Komitelerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Hınçak, diğer adı ile çan sesi 1887 yılında Rusya'da bulunan bir Ermeni tarafından kurulmuştur. Karl Marks'ın ideolojilerini benimseyerek kurulan komitenin siyasi programı sosyalist-marksist anlayışa dayanmaktadır.⁷³ Bu komite hareket sahası olarak kendisine Doğu Anadolu bölgesini seçmiştir. İlk Ermeni komitelerinden olan Hınçak komitesi, 1887 yılında Kafkasya'nın Ermenilerinden olan Avedis Nazarbeg ve eşi Maro, aynı zamanda Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre'de kurulmuştur. Komite merkezini Londra'ya taşımıştır. Hınçak komitesinin hareket sahası olarak doğuyu seçmelerinin sebebi; Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurmak ve daha sonra Rusya, İran ve Ermenistan'ı birleştirmektir.⁷⁴

Hınçak çeteleri Zeytun'a sızmış ve silahlı Ermeni ahalinin hükümet dairesini kuşattığı için asayiş tamamen bozulmuştur.⁷⁵ Bölgeye bu denli korku ve şiddet yayan Ermeni teröristler "Zeytun Kahramanları" diye adlandırdıkları Hınçak gazetesinde "Zeytun İhtilaline Muavenet" yazısıyla Ermeni teröristleri yardıma çağırmıştır.⁷⁶ Zeytun'da yapılacak olan faaliyetler için mühimmat ve para Yunanista'da yaşayan Ermeni Hınçak komitesine tedarik ettirilmiştir. Zeytun'a göndermeyi planladıkları üç yüz tüfek ve para Hınçak komitesi tarafından gönderilmiştir.⁷⁷ Hınçak komitesi, sadece Yunanistan'da bulunan Ermenilerden değil Rusçuk Ermenileri tarafından maddi destek görmüşlerdir. Yergögü Şehbender Vekaleti'ne gönderilen Rusçuk'taki gazinosunun bulunduğu yerde 70-80 Ermeni genç geceleri bir araya gelerek Atina'daki Hınçak Cemiyeti sandığına para toplayıp göndermişlerdir.⁷⁸

Hınçak Cemiyeti'nin yöntem ve amaçları, propaganda ve kışkırtma yolu ile terör örgütlerini teşkilatlandırarak, köylü ve işçi eylemlerini başlatmaktır. Bu amaçlar ile tahrik olan Ermenilerin Müslümanlara daha fazla eziyet ve soykırım yapmış olacaktırlar. Cemiyet, Türkiye'de ki Ermenilere bağımsızlık ve geniş yetkiler elde etmek amacıyla isyanlara başlamışlardır. 1890 yılında Kumkapı Gösterisi ve 1894 Sason İsyanı Dünya'da ses getiren Hınçak Cemiyeti'nin yaptığı eylemlerdir. Sason hadisesinde, Hınçakların İstanbul'da çıkardıkları ihtilal hareketleri, Erzincan, Kemah ve İstanbul olaylarında Lord Salisbury ve Galdston Türkiye'yi tehdit etmiştir. Ermeni suikastçılar, Trabzon bulunan Van Valisi Bahri Paşa ile Trabzon Redif Kumandanı Ahmet Paşa'nın üzerine kurşun sıkmışlardır. Haik ve Troşak gazetelerinde Ermeni Hınçak ayaklanmaları teşvik edilmiştir.⁷⁹ Bu teşvikler üzerine Ermeni eşkıya ve komite mensupları ile bazı Ermeni köylülerin Kulp kazasının Hijyan köyüne bağlı Helin, Sivit ve İnikan köylerinin hükümet memurlarını tehdit etme ve kovma, ev yakma, adam öldürme, Müslüman ahalinin eşyalarını ve hayvanları zapt ederek, Ermeni ahaliyi

⁷¹ Özçelik, "Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi", 658-659.

⁷² Değirmenci, "Hadisat Gazetesi ve Ermeni Meselesi", 8.

⁷³ Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri", 24.

⁷⁴ Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, 95.

⁷⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Dahiliye Nezareti Mektubü Kalemi Perakende Evrakı, [DH. MKT. PRK], No. 2826, Gömlek No. 140.

⁷⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Hariciye Şifre Kalemi, [HR. SFR], No. 1, Gömlek No. 112-64.

⁷⁷ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, [BEO], No. 81, Gömlek No. 6046.

⁷⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Sadaret Mülkiye Müfettişliği, [A.} MTF]. No. 04, Gömlek No. 26-83.

⁷⁹ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Hariciye Nezareti Şifre Kalemi, [HR. SFR], No. 1, Gömlek No. 110-42.

kendi çetelerine katılmaya zorlamışlardır.⁸⁰ 1897 yılına gelindiği zaman Hınçak Cemiyeti bölünmüştür. Cemiyetin büyük bir kısmı Kafkasyalı olan Sabah Gülyan'ın kontrolü altına girmiştir. Hınçakların içerisinde bölünmeler sonucunda ortaya çıkan Taşnaksütyun Cemiyeti siyasi arenada daha da güçlü hale gelmiştir.⁸¹

Amerikalı misyonerler, Ermenileri Türk hükümetine karşı isyana teşvik etmediklerini, ancak onlara verilen eğitim sonucunda Ermenilerin Anadolu'daki isyanlara kalkıştıklarını bildirmişlerdir.⁸² Ermenilerin bu şekilde isyan teşebbüsünde olduğunu anlayan Amerika misyonerlerinden bir kısmı bir daha Hınçak Cemiyeti'ne yardımda bulunmayacaklarını beyan etmişlerdir.⁸³

Taşnak Komitesi, Tiflis'te 1890 yılında ortaya çıkmış terör, isyan ve bağımsızlık yanlısı olan Ermenilerin kurduğu bir oluşumdur.⁸⁴ Taşnak Komitesi, Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Federasyon anlamına gelen Taşnak (Taşnaksütyun), Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği ile birleşmişlerdir. Komitenin amacı; Tiflis'te bulunan Genç Ermenistan'ı ve merkezi Van olan Armenaganlar-Ermeni Cemiyeti'ni ve Hınçak Komitesini birleştirerek, Türkiye'ye gönderilen çetelere yardımda bulunmaktır. Kuruluşunun ilk üç yılında pasif olan komitenin yayın organı Truşak (Bayrak) gazetesidir. Dolayısıyla komite Truşak Komitesi olarak da anılmıştır. Komite, çeteler kurarak ve bu çetelere her türlü eğitimin verilmesi ile Türkleri her an her yerde öldürme emrini vermiştir.⁸⁵ Bunun sonucunda 1906-1922 yılları arasında Anadolu ve Kafkaslarda katledilen Türklerin sayısı 517.955 dir. Sayının tam tespit edilememesinden dolayı bu rakam 2 milyona ulaşmaktadır. Yine Ermeni katliamları yüzünden 1821-1922 yıllarında 5 milyon Müslüman göç etmek zorunda kalmıştır.⁸⁶

Amaçlarına ulaşmak için her yolu deneyen komiteciler Hınçakların yaptığı gibi Türkler haricinde kendi yanlarında olmayan Ermenilere daldırarak, karışıklık çıkmasını sağlamışlardır. Böylece dış devletlerin olaylara karışması sağlanacak ve bağımsız devlet kurma yolunda destek sağlamış olacaklardı. Ermeniler mücadeleleri yolunda terör faaliyetlerini seçmelerinin iki sebebi vardı. Bu sebeplerden birincisi, devlet kurmayı istedikleri bölgelerde Türklerle her türlü işkence ve katliamı yaparak onları göçe zorlamak. İkinci sebep ise; yapmış oldukları katliamı lehlerine çevirerek "Ermeni katliamı" şeklinde dünya kamuoyuna servis etmektir. Böylece Avrupalı devletlerden askeri ve siyasi destek sağlamış olacaklar.⁸⁷

1916 yılı başlarında Anadolu toprakları Sivas'ın doğusundan itibaren Rusların eline geçmiştir. Bu tarihten itibaren artık Ermenilere ve Ruslara açılan Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Trabzon yollarında Ermeniler tüm güçleri ile Türklerle mücadele etmişlerdir. Dolayısıyla bölgede Rus ordusunun en önemli unsuru da Ermeniler olmuştur. 1917 yılında Rusya'da yaşanan ihtilal neticesinde Doğu Cephesi'nden Ruslar çekilmeye başlamıştır. 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Antlaşması ile de bu çekilme daha da sistematikleşmiştir. 3 Mart'ta imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kazım Karabekir komutasındaki ordu harekâta devam etmiş ve 12 Mart'ta Erzurum, 25 Nisan'da da Kars Rus ve Ermenilerden kurtarılmıştır.⁸⁸ Kazım Karabekir İstiklal Harbimizin Esasları kitabında Ermenilerle olan mücadeleyi şöyle anlatıyor: "İmha çemberinin hazırlandığı zamanda çok nasihatler ettim. Samimi olalım, dostluk kuralım, dostluk diledim; fakat kan ve ateşle cevap aldık. Bıçak kemiğe dayandığı zaman mecburi olarak Türk'ün demir pençesi ile ikinci defa Taşnak ordusunu hırpaladık."⁸⁹

⁸⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat, [Y. PRK. ASK], No. 213, Gömlek No. 12.

⁸¹ Bülent Cınk, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hınçak Partisi'nin İki Kongresi ve Savaş Kararı", *Türk Tarih Kurumu Bülteni*, 86/307, (Aralık 2022), 1010.

⁸² Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maruş*, (Ankara: Divan Yayıncılık, 1999), 312.

⁸³ Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, [Y..A... HUS], No. 289, Gömlek No. 80.

⁸⁴ İbrahim Telliöglü, *Türk Ermeni İlişkileri Ve 1915 Olayları*, (İstanbul: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2015), 48.

⁸⁵ Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, 97.

⁸⁶ Telliöglü, *Türk Ermeni İlişkileri Ve 1915 Olayları*, 49.

⁸⁷ Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maruş Ve Çevresindeki Faaliyetleri", 26.

⁸⁸ Zeyrek, *Bu Dosyayı Kaldırıyorum*, 58-59.

⁸⁹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Haz. Faruk Özerengil, (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), 361.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve ardından Türk ordusunun Sarıkamış'ın batısına çekilmesi ile bölgede yeniden Ermeni zulmü baş göstermiştir.⁹⁰ Ermenilerin böyle acımasızca hareket etmelerinin arkasında yatan sebep; İtilaf devletlerinin dayattığı 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın 88-93. Maddelerinin Ermenilere cesaret vermesidir.⁹¹ Sevr'in 88. Maddesine göre: Türkiye Ermenistan'ı birlik olmuş hür bir devlet olarak tanıdığını kabul eder. Sevr'in 93. Maddesine göre: Ermenistan hükümeti Ermenistan'da ırk, dil ve din itibarıyla halkının çoğunluğu haricinde bulunan çoğunluğun menfaatini korumak için başlıca birlik olmuş müttefiklerin lüzum görecekları yargılama ve anılan devletler ile yapılacak bir anlaşmaya iş bu hükümlerine katarak anlaşmayı çare olarak kabul eder.⁹² Milli Mücadele'nin başlaması ve ardından yaşanan savaşlar neticesinde imzalanan 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması'nda Ermenilere yönelik ihtilafı meselelere yer verilmemiştir.⁹³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin güçlü ve ihtişamlı dönemlerinde azınlıkların zararsız bir şekilde yaşadıkları bilinmektedir. Ancak azınlık cemiyetlerinin kurulma tarihleri dikkate alındığı zaman Osmanlı'da yaşayan Müslüman halkı yok etme ve kendi devletlerini kurma hayallerinin eskiye dayandığı anlaşılmaktadır. Bu amaçlarını faaliyete geçirmek için fırsat kollamaya başlamışlardır. Neticede Fransız ihtilali ve onun arkasından gelen bağımsızlık düşüncesi bu fikirlerinin faaliyete dönüşmesinde bir umut olmuştur. Kurdukları cemiyetler ve Avrupalı devletlerin yardımını arkalarına alan azınlıklar Türkiye'de akla, mantığa ve vicdana sığmayacak soykırım hareketine başlamışlardır. Azınlık kesim soykırım yaparken onların sözcüsü olan Avrupalı devletler de suçlu Türklere yıkmak için propaganda faaliyetinde bulunmuşlardır.

Avrupalı devletlerin yaptıkları propaganda çalışmaları işe yaramış ve kurulan cemiyetler güya bölgelerde yaşayan azınlıkların haklarını korumak ve onları savunmak bahanesiyle çetecilik faaliyetinde bulunmuşlardır. Kurdukları cemiyetlerin ortak amacı Osmanlı Devleti'ni yok etmek ve megola ideayı gerçekleştirmektir. Bu amaç doğrultusunda Rumlar Karadeniz'i alarak "Büyük Pontus Devleti"ni kuracak, Ermeniler ise Doğu Anadolu'yu alarak "Büyük Ermenistan Devleti"ni kuracaklardır. Böylelikle kutsal amaçları gerçekleşmiş olacaktır. Tarihin en kanlı yıllarının yaşandığı 1. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı dönemlerinde hem Ermeniler hem de Rumlar Avrupalı devletlerin emellerine hizmet etmişlerdir. Doğu'da Ermeniler Rusların emellerini yerine getirirken, Batı da ve Kuzeyde Rumlar Yunanlıların emellerini yerine getirmiştir. Bu dönemlerde azınlıklar Avrupalı devletlerin adeta maşası konumundadır.

1. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkılması ve ardından imzalanan Mondros Mütarekesi ile cesaret bulan azınlıklar, hayallerinin gerçekleşeceği umuduna kapılmışlardır. Ancak Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmesi ve ardından başlayan Milli Mücadele azınlıkların hayallerini ve isteklerini sekteye uğratmıştır. Milli Mücadele'de ardı ardına gelen zaferler neticesinde Lozan Antlaşması'nın imzalanması, hem Avrupalı devletlerin hem de azınlıkların emellerine ulaşmasını engellemiştir. Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkarken söylediği "Geldikleri gibi giderler." Sözü gerçekleşmiş, Avrupalı devletler ve azınlıklar geldikleri gibi Türkiye'yi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece kurdukları cemiyetler tarihe karışmıştır. Ancak yaptıkları soykırım akıllardan hiç çıkmamıştır.

⁹⁰ Zeyrek, *Bu Dosyayı Kaldırıyorum*, 60.

⁹¹ Özkaya vd., *Milli Mücadele Tarihi I*, 117.

⁹² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku Ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1953), 559-560.

⁹³ Özkaya vd., *Milli Mücadele Tarihi I*, 117.

KAYNAKÇA

T.C. Başkanlık Osmanlı Arşivi BOA

- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası. [BEO], No. 81, Gömlek No. 6046. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi [DH.EUM.THR]. No. 11. Gömlek No. 18. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Perakende Evrakı. [DH. MKT. PRK]. No. 2826. Gömlek No. 140. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Hariciye Nezareti Şifre Kalemi. [HR. SFR]. No. 1. Gömlek No. 110-42. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Hariciye Şifre Kalemi. [HR. SFR]. No. 1. Gömlek No. 112-64. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Sadaret Mülkiye Müfettişliği. [A.} MTF]. No. 04. Gömlek No. 26-83. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat. [Y. PRK. ASK]. No. 213. Gömlek No. 12. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi. BOA. Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, [Y..A... HUS]. No. 289. Gömlek No. 80. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

T.C Cumhuriyet Arşivi CA

- Cumhuriyet Arşivi. CA. No. 62. Gömlek No. 9. 15a. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ATASE

- Milli Savunma Başkanlığı Askerî Tarih Arşivi. ATASE. Dahiliye Nezareti. [ISH]. No. 77. Gömlek No. 55. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Milli Savunma Başkanlığı Askerî Tarih Arşivi. ATASE. No. 110-9-1-11. Gömlek No. 5-0-31. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

Akıncı, Kadir. *Millî Mücadele Döneminde Pontus-Rum Faaliyetleri*. Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Lisans Bitirme Tezi. 2017.

Akkor, Mahmut. “Mondros Mütarekesi'nin İmzalanma Süreci ve Mütareke Tutanaklarında Boğazlar Konusu”. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırma Dergisi*. 11/21. (2019). 273-310.

Anadol, Cemal. *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*. İstanbul: Turan Kitapevi. 1982.

Atatürk, Kemal. *Nutuk Cilt: III Vesikalar*. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi. 1969.

Atatürk, Kemal. *Nutuk II (1927)*. Ankara: Kaynak Yayınları. 2007.

Avcıoğlu, Doğan. *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*. İstanbul: Tekin Yayınevi. 1998.

Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*. İzmir: Bilgi Yayınevi. 1975.

Aydın, Nurhan. *Millî Mücadele'de Kuruluşlar ve Yerel Faaliyetler*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.

Cırık, Bülent. “Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hınçak Partisi'nin İki Kongresi ve Savaş Kararı”. *Türk Tarih Kurumu Belleten*. 86/307. (2022). 1007-1034.

Çelik, Kemal. “Gümüşhane ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 5/8. (2019). 143-152.

- Çıvgın, İzzet. *Azınlıklar Sorunu*. Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi. 2012.
- Değirmenci, Resul. "Hadisat Gazetesi ve Ermeni Meselesi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 60. (2014).
- Enver Ziya Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2017.
- Erdaha, Kamil. *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Yayınevi. 1975.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku Ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi. 1953.
- Gül, Muhittin. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ankara: Barış Platin Kitapevi. 2010.
- Güler, Ali. *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*. Ankara: TÜRKAR Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu. 2003.
- Günay, Necla. "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 163/163. (2012). 21-44.
- Günay, Necla. "Filik-i Eteryaya Cemiyeti". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. 6/1. (2005). 263-287.
- Kalelioğlu, Oğuz. "Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 11/41. (2008). 105-23.
- Kalelioğlu, Oğuz. *1918-1930 Türk Yunan İlişkileri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2008.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimizin Esasları*. Haz. Faruk Özerengil. İstanbul: Emre Yayınları. 1995.
- Karacagil, Kürşat. "Bir Yunan Gizli Cemiyeti: Kardos". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 207. (2013). 451-464.
- Kemal, Cemal. "Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 12/46. (2010). 367-400.
- Kılıç, Fahri. *Milli Mücadelede Pontus Rum Sorunu*. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. 1993.
- Kolutek, Mikail. *Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı*. Doktora Tezi. 2017.
- Küçüker, Yüksel. *Pontus Meselesi Olaylar. Algılar ve Gerçekler*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları. 2019.
- Okur, Mehmet. "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetleri". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 14. (2007). 19.
- Öksüz, Hikmet vd. *Pontus Meselesi Olaylar. Algılar ve Gerçekler*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları. 2019.
- Özçelik, İsmail. "Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi", *Ulakbilge*. 5/11. (2017). 655-682.
- Özkaya, Yücel vd., *Milli Mücadele Tarihi Cilt I*. Ankara: Burgaz Matbaası. 2002.
- Pancar, Emine Duran. *1909 Adana Ermeni Olayları*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. (2004).
- Salıxık, Selahattin. *Tarih Boyunca Türk- Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eteryaya*. İstanbul: Kitaş. 1968.
- Smith, Llewellyn Michael. *Yunan Düşü*, çev. Halim İnal. Ankara: Ayrac Yayınları. 2002.
- Şahin, Süreyya. "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi". *Diyanet İlmî Dergisi*. 28/2. (1992). 37-73.

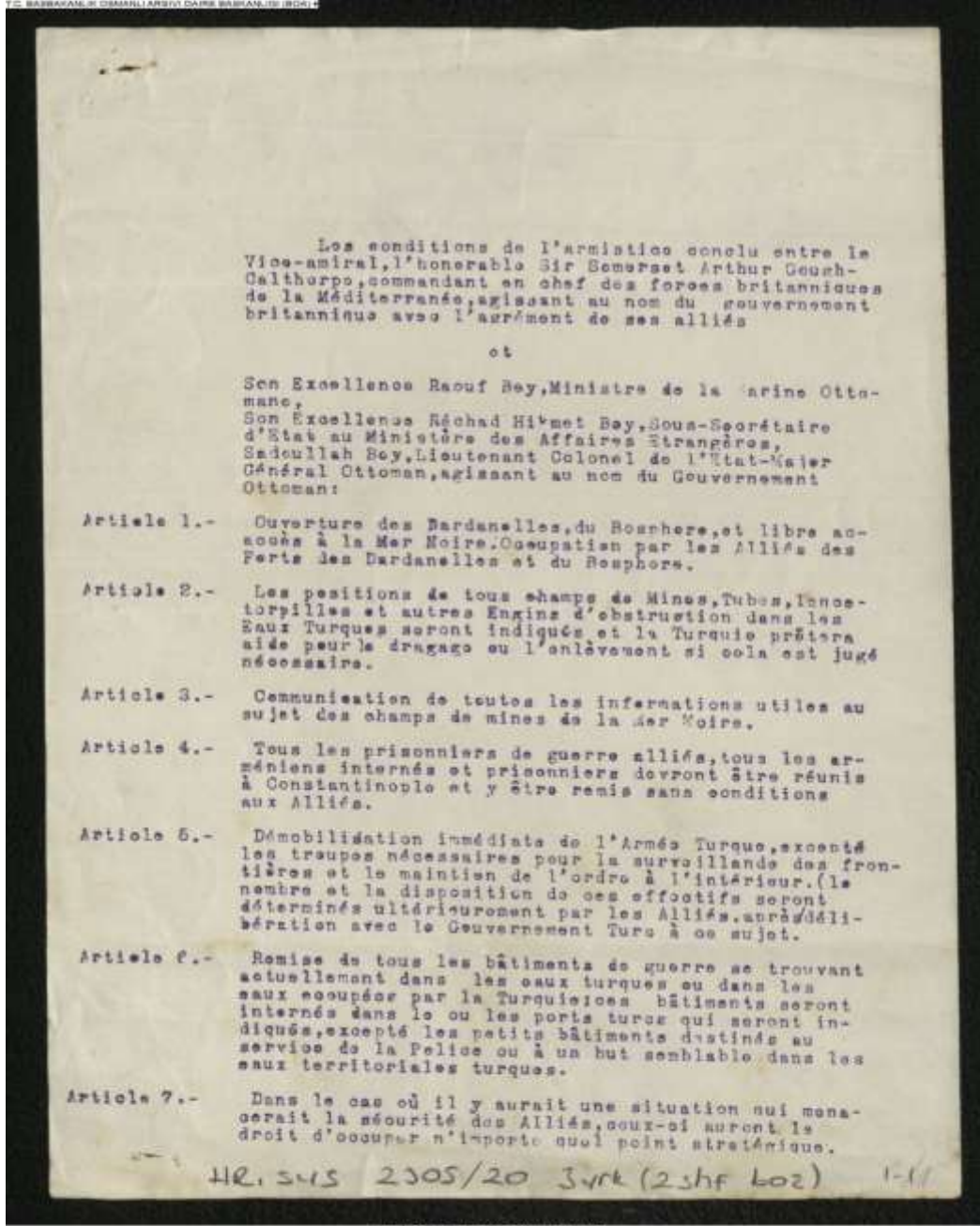

- Şavkılı, Cengiz. Aydın, Tülay. *Mondros Mütârekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütârekeler Ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Kahramanmaraş, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. 2018.
- Tellioğlu, İbrahim. *Türk Ermeni İlişkileri Ve 1915 Olayları*. İstanbul: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları. 2015.
- Toker, Hülya. *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*. Ankara: Genelkurmay Basımevi. 2006.
- Turan, Refik vd. *Atatürk İlke ve İnkılapları*. Ankara: Yargı Yayınevi. 2014.
- Yılmaz, Ahmet Yusuf. "Milli Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri". *Turkish-Social Sciences*. 15/6. (2020). 3257/3272.
- Yılmaz, Hadiye. *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi 2010.
- Zeyrek, Yunus. *Bu Dosyayı Kaldırıyorum*. İstanbul: Kum Saati Yayınları. 2007.

https://westernarmeniatv.com/tr/history_tr/1820-yilinin-bu-gunu-ghevond-alisan-dunyaya-geldi/, erişim: 03.01.2024.

EKLER

Ek1: Mondros Mütarekesi sureti ve müzakerelere dair 1, 2, 3, 4 ve 5'nci oturumlarının tutanak suretleri. (BOA, HR. SYS., 2305-20, 30.10.1918.)

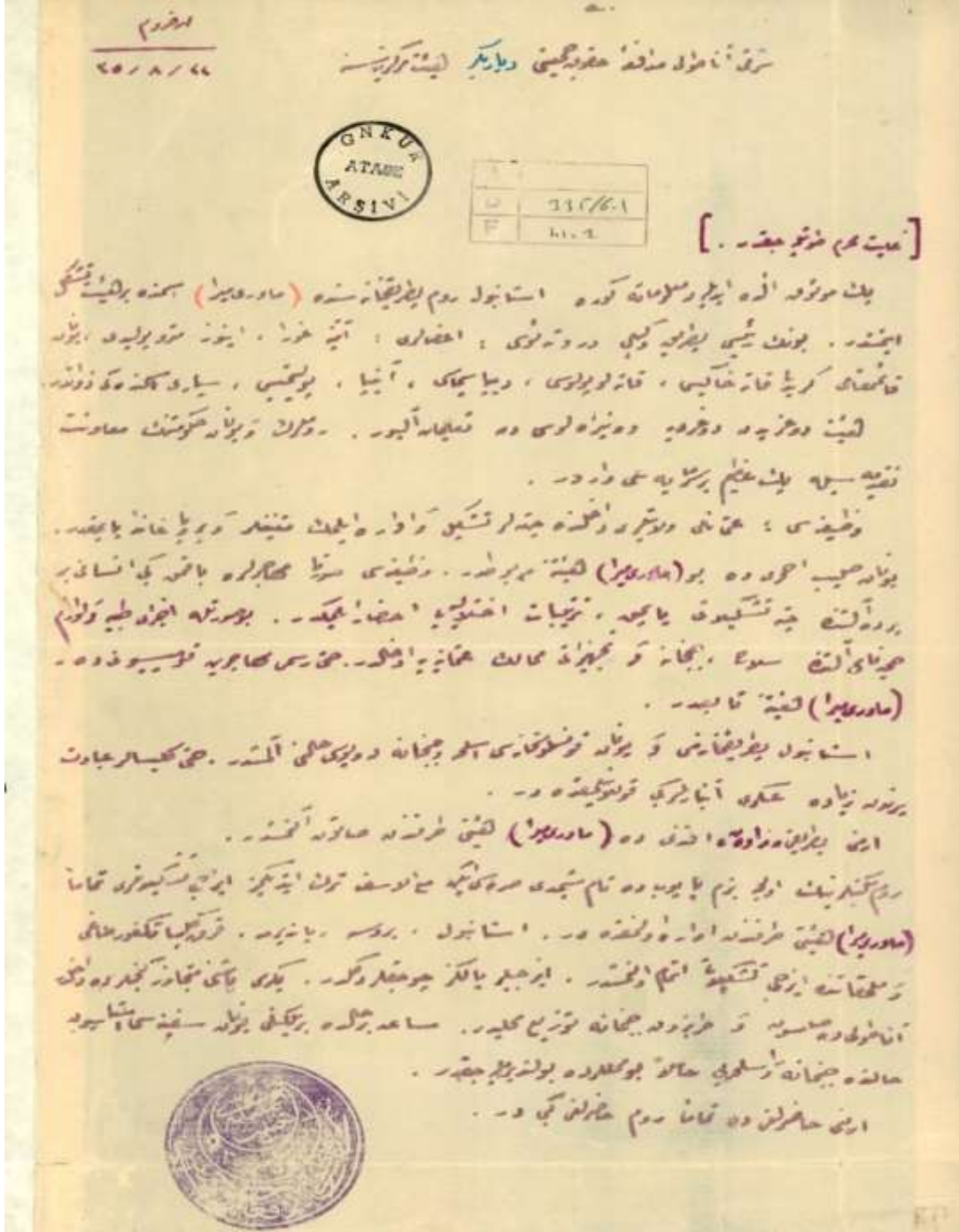

HR.SYS.02305.00020.001

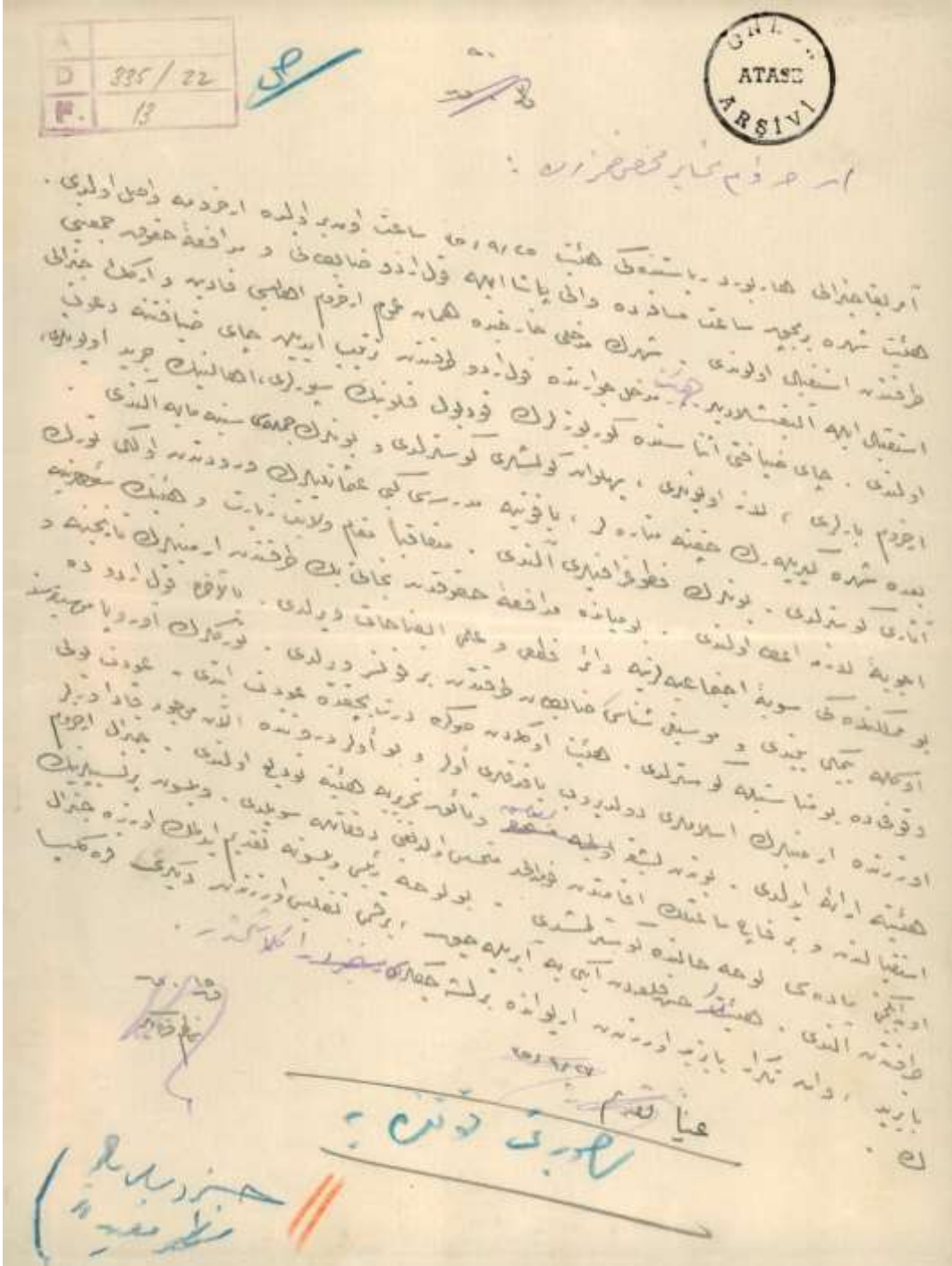
Ek 2: Sivrihisar ve civarında Yunanlıların işgal ettikleri yerlerin haritası. (BOA, HRT. h., 2285-, 29.12.1300.)

Ek 3: İstanbul Rum Patrikhanesinde Osmanlı vilayetleri dahilinde çeteler teşkil ve idare etmek, miting ve propaganda yapmak amacıyla kurulmuş olan Mavri Mira Cemiyeti hakkında verilen malumat. (ATASE, 110-9-1-11, 5-0-56, 21.8.1919)

Ek 4: Erzurum'a gelen Amerikalı General Harbord'a Ermenilerin Türk ahaliye yaptığı mezalim hakkında bilgi verildiği. (ATASE, 110-9-1-11, 10-0-17, 27.9.1919.)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) |

106

№	İsim	Yaş	Doğum Yeri	Öğrenim Durumu	İş Durumu	Diğer Bilgiler
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50

HR-SYS 2878/63

HR.SYS.02878.00063.002

